

ALTARUPPSATSEN I HOLMS KYRKA
PÅ DAL
EN STILANALYS

Författare: Carin Briving

Konst- och bildvetenskap

Institutionen för kulturvetenskaper, Göteborgs universitet

Fördjupningskurs, C-uppsats, Ventileringsstermin VT 2012

Handledare: Viveka Kjellmer

ABSTRACT

ÄMNE: Konst- och bildvetenskap

INSTITUTION: Institutionen för kulturvetenskaper, GU

ADRESS: Vera Sandbergs allé 8

TELEFON:031-7864083

HANDLEDARE: Viveka Kjellmer

TITEL: Altaruppsatsen i Holms kyrka på Dal

FÖRFATTARE: Carin Briving

ADRESS: Engelbrektskatan 11, 41127 Göteborg

E-POSTADRESS: carin.briving.@comhem.se

TYP AV UPPSATS: Kandidat (C), 15 hp

VENTILERINGSTERMIN: Vt 2012

Holms kyrka på Dal är en medeltida sockenkyrka. Dekoration av kyrkorummet utfördes under 1700-talet av provinsiella träsnidare och målare i en stil som kommit att kallas bondbarock. Altaruppsatsen skulpterad i trä omger altartavlan som är uppdelad i två fält, varav det undre är en kalvariegrupp och den övre visar Jesus i Getsemane. Överstelöjtnant Gustav von Mentzer uppges ha donerat altaruppsatsen till kyrkan år 1727 men det saknas uppgifter om vem bildhuggaren var. Hans George Schüffner har stofferat den i trä skulpterade predikstolen från år 1742 tillskriven Isac Schiulström.

Vid en jämförande stilanalys av altaruppsatsen i Holms kyrka och åtta andra altaruppsatser av Nils Falk och Isac Schiulström framkommer att altaruppsatsen i Holms kyrkan med stor sannolikhet är av bildhuggaren Nils Falk.

Keywords: Holms kyrka, altaruppsats, bildhuggare, provinsiell barock

Innehåll

1. INLEDNING.....	5
1.1 Utgångspunkt	5
1.2 Syfte och frågeställningar.....	6
1.3 Metod och teori.....	7
Val av metod.....	7
Val av teori.....	8
1.4 Forskningsöversikt och källmaterial	8
1.5 Begrepp och facktermer.....	11
1.6 Uppsatsens disposition.....	12
2. BAKGRUND	13
2.1 Landskapet Dalsland.....	13
Historia och geografi	13
Kyrkohistoria.....	13
2.2 Dalsländska kyrkor.....	14
Exteriör	14
Inventarier	15
Ekonomi.....	15
Altaruppsatser	16
3. HOLMS SOCKEN.....	17
3.1 Befolkningen under 1700-talet	17
3.2 Utbildning under 1700-talet.....	17
4. HOLMS KYRKA	18
4.1 Bakgrund	18
4.2 Kyrkorummet.....	20
5. KONSTNÄRER, SKRÅMÄSTARE OCH HANTVERKARE	21
5.1 Bakgrund	21
5.2 Träsnidare och kyrkomålare på Dal 1680-1780	23
Träsnidare.....	23
Kyrkomålare	29
6. ANALYS	30
6.1 Bakgrund	30
6.2 Altaruppsatsen i Holms kyrka.....	31
6.3 Analyschema för bestämning av stil.	33

7. DISKUSSION	36
8. SAMMANFATTNING	39
9. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	41
OTRYCKTA KÄLLOR	41
TRYCKTA KÄLLOR	42
10. BILDFÖRTECKNING	45
11. BILAGOR	46
Bilaga 1, altaruppsatser	46
Bilaga 2a, analyschema för bestämning av stil	63
Bilaga 2b. Förklaring av använda förkortningar i rubrikcellerna	64
Bilaga 3, förekommande Kristna symboler och attribut	65

1. INLEDNING

1.1 Utgångspunkt

”Serendipity, the accident of finding something good or useful without looking for it”, förutom att det i sig ljudmässigt är ett vackert ord har det något ödesmättat och lockande över sig. Serendipity! Och utan all jämförelse i övrigt med Flemings förkylning är ”av en händelse” betecknande för varför altaruppsatsen i Holms kyrka på Dal väckte mitt intresse.

Påsken 2011 vandrade jag längs pilgrimsleden till Santiago del Compostella. Leden, Camino del Santiago, är markerad med stenstoder på vilka finns avtryck av pilgrimsmusslan, Pe’cten jacobaeus, en reminiscens från tiden när korsfarare och pilgrimer brukade ta med en mussla från Jerusalem som symbol för den heliga graven. Avbildningar av eller musselskalet i sig, då så var möjligt, var medeltidens souvenirer även från vallfärdsmål som Santiago del Compostella eller Nidaros. När jag så i somras under högmässan i Holms kyrka ”med ögon känsliga för detaljer” uppövade under studier i Konst och bild, får syn på de två musselskalen i altaruppsatsen börjar jag fundera på om inte altaruppsatsen skulle kunna vara ett ämne för en C-uppsats.

I Holms kyrka på Dal finns en i trä skulpterad altaruppsats i en stil som kallas provinsiell barock. Enligt flera källor var det Gustav von Mentzer på Västerråda/Wästerrud som donerade altaruppsatsen till Holms kyrka (1727) vilket bestyrks av de vapensköldar som finns på uppsatsen. Vem som tillverkat altaruppsatsen är inte känt, vare sig vem som skulpterat eller stofferat eller om det möjligen är en och samma man som står bakom båda sysslorna. Många av landskapets altaruppsättningar och predikstolar skulpterades mellan 1650 och 1750. Två av de mer namnkunniga träsnidarna var Nils eller Nicolaus Falk och Isac Schiulström.

Predikstolen i Holms kyrka skänkt av Gustav Johan Reuter på Berg år 1742 är utförd i samma stil, provinsiell barock, som altaruppsatsen och uppvisar många likartat skulpterade formelement. Den är stofferad av kyrkomålaren Hans George Schüffner och anges vara skulpterad av Isac Schulström.

1.2 Syfte och frågeställningar

När föremål donerades till kyrkan togs dessa oftast inte med i kyrkans räkenskaper, men i upprättade inventarium kan uppgifter om donator och tillverkare finnas med, så inte beträffande altaruppsatsen i Holms kyrka.

Mitt syfte med uppsatsen är att attribuera altaruppsatsen i Holms kyrka.

Frågeställningar är om det utifrån altaruppsatsen stil, komposition, nyttjade av symboler, attribut och bildhuggarens tekniska skicklighet och inte minst när och var arbetet utförts går att göra sannolikt eller utesluta vem upphovsmannen var.

Hade träsnidaren, möjlighet att påverka utformandet eller var det donatorn, kyrkoherden eller sockenstämman enskilt eller gemensamt som hade ett avgörande inflytande på komposition och utförande?

Om bildhuggarnes verk har påfallande likartad komposition och användning av motiv genom åren kan detta tyda på att det var bildhuggarens uppfattning om hur skulpturen skulle utformas som var den dominerande.

Är det möjligt att utifrån altaruppsatsen stil finna sannolika skäl att anse att träsnidaren som utformat altaruppsatsen är en av två mest förekommande träsnidarna i landskapet vid tiden?

En förutsättning för att uppnå syftet med uppsatsen, att göra sannolikt vem träsnidaren var, är att hans verk inte har förändrats på ett alltför avgörande sätt under alla de renoveringar som utförts sedan verket installerades.

1.3 Metod och teori

Under barocken kunde ett konstverk betraktas som en allegorisk berättelse eller som innehållande ett dolt budskap. Ett belysande exempel på detta ger konstnären David Klöckner Ehrenstrahl (1628-1698) när han i sitt verk *Die vornehmste Schildereyen* år 1694 liknar ”en konstfull målning vid en välfunnen gåta”.¹ Beträffande dekorationer i kyrkorummet så var beställarens avsikt med dessa snarare tvärtom, nämligen att tydliggöra det som i biblens berättelser kunde tyckas dolt, att lösa eventuella gåtor och förklara berättelserna för kyrkobesökarna. Detta innebär dock inte att dekorationerna inte innehöll olika symboler och attribut, tvärtom målades eller skulpterades djur, fåglar, växter och användes bokstavssymbolik. Troligen var inte alla kyrkobesökare medvetna om symbolernas innebörd även om de sannolikt var mer bekanta med dem än dagens sekulariserade allmänhet.

Utformandet och ikonografin av sockenkyrkans altaruppsats följde vissa huvudprinciper: 1, 2 eller 3 våningar eller etager skilda åt av listverk och uppburna av kolonner, vilka kunde vara vridna, dekorerade med vinrankor och ha korintiska kapitäl med akantusblad.² Akantusrankor eller broskornamentik kunde inrama de centrala bilderna eller omge hela altaruppsatsen.³ I en altaruppsats uppbyggd av två våningar fanns vanligen på den nedre etaget en kalvariegrupp och på ömse sidor om denna s.k. profilörer, av bibliska gestalter, ofta Mose och Aron. Var altaruppsatsen i tre våningar sågs vanligen nederst nattvarden, på andra våning korsfästelsen och på tredje våning den uppståndne Kristus.

Val av metod

Utifrån denna generella beskrivning av en dalsländsk sockenkyrkas altaruppsats i provinsial barock har jag ställt samman ett schema för en jämförande stilanalys. Detta för att i möjligaste mån försöka undvika en alltför subjektiv analys av likheter och olikheter mellan altaruppsättningen i Holms kyrka och åtta stycken andra altaruppsatser som finns i sockenkyrkor inom 5 mils radie från Holms kyrka. De åtta utvalda uppsatserna är avsedda att vara representativa för de två mest förekommande bildhuggarna i landskapet Dalsland under 1700-talet. I analyschemat ingår ett 30-tal parametrar inkluderande såväl helhet som detaljer för att ge ett underlag vid bestämning av bildskaparens stil. Metoden som används i denna studie är en jämförande stilanalys.

Kyrkans ekonomi under medeltiden var mycket god. Kungar och stormän donerade och tionden av all inkomst skulle tillfalla kyrkan, men reformationen raserade kyrkans ekonomi och därmed dess

¹ Citatet hämtat från Steneberg, Karl Erik, *Kristinatidens måleri*, (diss. Lund), Allhems Förlag, Malmö 1955, s.11.

² Från växten *Acanthus mollis* som har tjocka, flikiga blad.

³ Larsson, Lars Olof, *Ornament och ornamentskick från renässans till nyklassicism*, 2010, [elektronisk resurs]. Hämtad 2012-03-25

självständiga ställning. Kyrkans egendomar liksom tionde drogs in till kronan som endast återgav en liten del för att täcka prästen lön. Kyrkorna fick förfalla. Adels rikedomar och därmed makt hade däremot nått oanade höjder. Det var adeln som hade kontakter med utlandet och de kunde samla kring sig ett hov av konstnärer. Varför donerade då rika adelsfamiljer medel för inskaffning av altartavlor, predikstolar eller bekostade andra dekorationer av kyrkorummet? Ett viktigt skäl var att genom donationerna kunde adelns rikedom och makt manifesteras och synliggöras för dem själva liksom för övriga kyrkobesökare och när donatorn lämnat jordelivet skulle vapensköldar, gravkor och epitafier i all framtid påminna om deras storhet. Kyrkan som på grund av reformationen hade mycket dåliga finanser blev beroende inte enbart av kronan utan även av adelns välvilja.

Kyrkans ekonomiska situation förändrades så sakteliga under 1600- och 1700-talen i synnerhet då konungamakten (Karl XI) vid reduktionen tar kyrkan till hjälp för att bryta adelns makt och ger kyrkoförsamlingarna en självständig ställning. Då var emellertid många kyrkor så förfallna att det var viktigast att först åtgärda tak och väggar varför adelns donationer till kyrkans dekorationer alltjämt var betydelsefulla.

Val av teori

Det teoretiska perspektiv som anläggs på adeln och kyrkan är ett maktperspektiv baserat på Pierre Bourdieus tankar om att människan i sitt sociala liv ständigt är inbegripen i en maktkamp.⁴ Särskilt har Bourdieu intresserat sig för förhållandet mellan det som dominerar och det som domineras.

Några begrepp som Bourdieu använder för att beskriva maktkampen är *fält*, *symboliskt kapital*, *habitus* och *praktiker*. Hela vårt sociala liv utspelar sig menar Bourdieu på hierarkiskt ordnade fält. Fälten innehåller olika positioner, som vid en viss tidpunkt innehas av en viss individ eller institution men vars position inte är statisk utan beroende på omständigheter och varierar med dessa. Maktkampen i det sociala livet som vi alla ingår i och som utspelas på dessa fält handlar alltså inte enbart om kampen om det ekonomiska kapitalet utan inbegriper allt från kultur till status och kampen handlar då om olika typer av symboliskt kapital. Någons habitus motsvaras ungefär av uttrycket *något man insupit med modersmjölken*, och är en tillägnad livsstil, tankebanor, handlande, smakinriktning m.m. Praktiker motsvaras ungefär av hur man handlar *av födsel och ohejdad vana*.

1.4 Forskningsöversikt och källmaterial

Det finns flera forskningsinriktningar inom det för uppsatsen aktuella området, dels landskapets Dalslands historia, dels utsmyckning av västsvenska sockenkyrkor under 1700-talet och dels studier med fokus på enskilda kyrkodekoratörer.

---

⁴ Bourdieu, Pierre, Outline of a theory of practice, Cambridge University press, Cambridge, 1977 (1972).

Vad gäller landskapet Dalslands historia skulle jag framför allt vilja framhålla den tidigare fornforskaren och tillika kyrkoherden Anders Lignell som i ett utomordentligt gediget arbete, undersökt fiskala handlingar på plats liksom handlingar i riksarkivet i Stockholm, Christiania och Köpenhamn, kartor, genealogiska tabeller m.m. för att få fram en så fullständig bild av landskapet som möjligt från 700-talet och fram till 1800-talets mitt. Lignells studier, som pågick under 20 år, sammanställdes i boken *Beskrifning öfver Grefskapet Dal*.^{5 6} Folklivsforskaren och museimannen Olof Ljung med sina många böcker och artiklar om Dalsland är en osinlig källa till kunskap om Vänerbygdens folk, släkter, seder och kyrkor.⁷ En vacker foliant som i bild och text behandlar landskapets kulturhistoria är *Dalsland Ett Bildverk*, med Mona S. Roth som redaktör.⁸

Beträffande utsmyckning av kyrkor under 1700-talet så vill jag framhålla Hanna Hegardts studier av västsvenska kyrkomålningar från 1600-talets slut till omkring 1800 inkluderande landskapen Bohuslän, Västergötland och Halland. Undersökningarna företogs i samband med en inventering inför Jubileumsutställningen i Göteborg 1923 och resultaten finns redovisades i boken *Studier i Västsvensk kyrklig konst* och ingår i skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum.⁹

Tidigare riksantikvarien Sven Axel Hallbäck, har i flera verk tagit sig an såväl kyrklig konst i Dalsland, Värmland och Bohuslän liksom dess utövare. I sin avhandling *Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet på 1600- och 1700-talen i Sverige*, har han i hög grad bidragit till kunskapen om det skråbundna dekorativa kyrkomåleriet.¹⁰

Hembygdsvetaren Effe Runelid har för dalslänningarna sammanställt "en uppslagsbok över kyrkornas historia och status" i verket *Dalslands kyrkor*.¹¹

Uppmärksammas bör också Forskningsprojektet *Sockenkyrkorna, Kulturarv och bebyggelsehistoria*, ett samarbete mellan universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala, där Dalslands sockenkyrkor presenterades i en rapport år 2003.¹² Här ges en lättillgänglig och kortfattad beskrivning av de enskilda kyrkornas byggnation och inventarier.

⁵ Lignell, Anders, *Beskrifning öfver Grefskapet Dal*, 1-2, Medföljde Provinstdn. Dalsland, Åmål 1914 1916.

⁶ Den upplaga av Lignells verk som här använts medföljde Provinstdningen Dalsland och trycktes i Åmål 1914 och 1916. Idag finns en vacker och lättläst upplaga i faksimil efter 1851-års originalutgåva, utgiven av Carl Zakariasson Ed, 1978.

⁷ Ljung, Olof, *Människor och öden i Vänerbygd*, utgiven av författaren, Mellerud, 2005.

⁸ Roth, Mona S., *Dalsland*, Allhems förlag, Malmö 1959.

⁹ Hegardt, Hanna, *Studier i västsvensk kyrklig konst*, Jubileumsutställningen publikationskommitté XVII, 1923.

¹⁰ Hallbäck, Sven Axel, *Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet på 1600- och 1700-talen i Sverige*, D.1, (diss.) Göteborgs Högskola, Göteborg 1947.

¹¹ Runelid, Effe, *Dalslands kyrkor*, Carl Zakariasson 668 00 ED, 1984.

¹² Roeck Hansen, Birgitta, *Dalsland Landskapets kyrkor*, Riksantikvarieämbetets Förlag, Stockholm 2003.

Via internet fås saklig information om kyrkor på Riksantikvarieämbetets söksida Bebyggelseregistret (BBR), vilket är ett nationellt register med information om det byggda kulturarvet och som är öppet för alla att söka i.¹³ Ingen inloggning krävs. Registret innefattar bl a historik, beskrivning och fotografier.

På nätet finns även Kringla, en sökstjänst som ger information från flera svenska museer, arkiv och register.¹⁴ Liksom Kyrkokartan, här recenserar och fotograferar den som så önskar svenska kyrkor, och informationen får givetvis tas med en nypa salt då alla källor inte genomgått ett stålbad vad gäller kritisk granskning men kan ändå vara till hjälp särskilt vad gäller fotografier av kyrkoinredningar.¹⁵

Som ett exempel på avsaknaden av referenser till källan och bristande kritisk granskning ger jag följande: "Konstsnidaren Lars Falk från Ånimskog har bevisligen förfärdigat altartavlorna och predikstolarna i Eds, Holms och Bro kyrkor. Samma stil återfinnes hos altartavla och predikstol i Ånimskogs kyrka, varför konstnären sannolikt är densamme." Utlåtandet finns att läsa i ett informationsblad utgivet av Ånimskogs församling och författat av Gunnar Hedén.

Primärt källmaterial utgörs av Holms kyrkoarkiv (SE/GLA/13648) som förvaras på Landsarkivet i Göteborg och även är åtkomligt via nätet.¹⁶

Kyrkodekoratörernas namn (träsnidare som målare) stavas i de sammanhang de förekommer på flera olika sätt. Så t.ex skrivs Isac Schiulströms efternamn som Schulström, Schiulström, Siulström, Siuhlström, Schihlström och Schjulström. Jag har valt att använda stavningen Schiulström då enligt Helge Kjellin bildhuggaren själv använde den stavningen.¹⁷ Ett liknande exempel är namnet på "Dals och Värmlands egne kyrkomålare" eller "Guds målare på Dal" Hans Georg Schüffner där efternamnet stundom skrivs Scheffner, Schiffner eller Schöffner. Här har jag valt Schüffner vilket är den stavning som samlingsverket Svenskt Konstnärslexikon satt i första hand.¹⁸

---

¹³ www.bebyggelseregistret.raa.se

¹⁴ www.kringla.nu

¹⁵ www.kyrkokartan.se

¹⁶ www.svar.ra.se

¹⁷ Kjellin, Helge, "Isac Schiulström – en värmländsk bildsnidare", *Karlstads Stifts Julbok 1958*, red. Sven Ingebrand, Karlstads stiftsråd, Karlstad 1958, s.87.

¹⁸ Svenskt Konstnärslexikon, red. Gösta Lilja, band 5, Allhem, Malmö 1967, s.97.

1.5 Begrepp och facktermer

För definition av begrepp och facktermer har jag valt att använda Nationalencyklopedin, band 1 tom 20, om inte annat anges.¹⁹

Altaruppsats, arkitektoniskt uppbyggd altarprydnad, vanlig under renässans och barock.

Altarbrun, bred bård som hänger från altarbordets överkant. Det är i regel konstfullt vävt eller broderat. Det hör vanligtvis ihop med ett antependium men brukas numera även självständigt.

Antependium (medeltidslat., 'förhänge', av lat. *a'nte* 'framför' och en bildning till *pe'ndeo* 'hänga [ner]'), textil beklädnad för altarbordets framsida och gavlar, ofta av dyrbart tyg och konstfullt prytt med kristna symboler. Till antependiet kan höra ett altarbrun.

Arkitrav (eller grek. epistyl), det bjälklag som vilar direkt på kolonnerna.

Beslagsornamentik, ett stiliserat bandliknande ornament som imiterar järnbeslagen på kistor, dörrar etc. Beslagsornamentiken är typisk för Nordeuropa och är ett renässansornament som inte är hämtat från antiken.²⁰

Cu'ppa (lat., 'tunna', 'fat'), *kuppa*, den skålformade delen av en nattvardskalk, en dopfunt eller av ett dryckeskärl på hög fot (t.ex. en pokal).

Dendrokronologisk datering (grek. *dendro-krono-logi* kommer av de grekiska orden för träd, tid och kunskap). Åldersbestämning genom användandet av en metod att datera trävirke med hjälp av årsringsmönstret. Metoden utvecklades i USA under 1910-talet.

Epitaf, inskriftsförsedd minnestavla uppsatt i kyrka i anslutning till en grav (lat. Epitaphium, av grek. epitaphios 'hörande till grav', 'hörande till begravning').

Förkroppning, list eller gesims som på en byggnadsfasad eller möbel omfattar en utskjutande del, t.ex. en pilaster eller en engagerad (en kolonn som i sin helhet står i fast förbindelse med en bakomliggande mur, antingen så att den blott vidrör murlivet eller så att den till hälften eller tre fjärdedelar skjuter ut framför murlivet) eller degagerad (fristående kolonn förbunden med en bakomliggande muryta endast via entablementet och basen) kolonn.

Kalvariegrupp (av lat. *calva'ria* 'huvudskål', 'skalle') Maria och Johannes omger den korsfäste Kristus.

Kartusch, dekorativt ramverk med jämn innerkontur och flikiga yttersidor. Kartuschen, utgjordes ursprungligen och särskilt under renässans och barock av en titel- eller inskriftsinfattning.

Kornisch, 1. Krönande listverk på en fasad eller annan väggyta, ofta löpande runt hela byggnaden eller rummet (kransgesims) 2. Listkrön ovanför en dörr- eller fönsteröppning.²¹

¹⁹ Nationalencyklopedia, ett uppslagsverk på vetenskaplig grund utarbetat på initiativ av statens kulturråd, chefsred. Kari Marklund, Bra Böcker

²⁰ Holkers, Märta, *De svenska antikviteternas historia*, Albert Bonniers förlag, Stockholm 2007, s.7.

²¹ Ahlstrand, Jan Torsten, et al, *Arkitekturtermer*, Studentlitteratur AB, Upplaga :29, Lund 2009, s.85.

Labarum [la'-] (senlat., jfr grek. *labarón*, ett ord av osäkert ursprung), forntida romersk tygfana, använd som militärt fälttecken, framför allt känt som kejsar Konstantin den stores riksbaner. Duken antas ha varit helröd, och ett gyllene kristusmonogram fanns antingen på duken eller fäst i stångens topp.

Neologi, den protestantiska teologin under delen av 1700-talet som var präglad av upplysningens idéer, i synnerhet den brittiska deismen.

Predella (ital., troligen ett ord av germanskt ursprung), långsmalt understycke till medeltida altarskåp, avsett att göra detta mer synligt. Predellan är ofta försedd med målade bildframställningar, vanligtvis av Jesus och hans lärjungar eller kyrkofäderna.

Profilör, skulptur som stundom flankerar altare.

Stoffera, fålla med små stygn; färdigmontera; i detta sammanhang innebär det bemåla.

Volut (ital. *Voluta*, av lat. *volu'ta*, av *vo'lvo* 'vrida runt', 'rulla runt'), dekorativt arkitekturelement bestående av spiralform, likt ett hoprullat band, som förmedlar övergången mellan vertikala och horisontella byggnadsdelar. Voluter finns bl.a. i det joniska kapitälet och i många renässansens och barockens kyrkofasader.

1.6 Uppsatsens disposition

Efter inledningen ges i kapitlen 2-5 en beskrivning av Dalsland och Holms socken. I kapitel två något om landskapets geografi och kyrkohistoria liksom dess kyrkor. Holms socken, dess befolkning och bildvärld är i fokus i kapitel 3 varpå i kapitel 4 följer en beskrivning av Holms kyrka, dess historia och kyrkorum.

I kapitel 5 ges en kortfattad översikt av några ofta förekommande kyrkodekoratörer i Dalsland under 1700-talet och deras verk.

Analyskapitlet, kapitel 6, innehåller först en beskrivning av altaruppsatsen i Holms kyrka och därefter presenteras det analyschema som använts vid den jämförande stilanalysen. Till kapitlet är knutet bilaga 1 som innehåller fotografier och en kort beskrivning av de övriga åtta altaruppsatserna samt bilagorna 2a och b där schema för studiens jämförande stilanalys och en förklaring till detta återfinns.

I kapitel 7 diskuteras skillnader i stil mellan två bildhuggare utgående från erhållna resultat i den jämförande stilanalysen och här diskuteras också begreppen donator – mottagare utgående från ett maktperspektiv baserat på Pierre Bourdieus idéer om makt i samhället. Det avslutande kapitlet, kapitel 8, är en sammanfattning av denna studie och här ges förslag till attribuering av altaruppsatsen i Holms kyrka.

2. BAKGRUND

2.1 Landskapet Dalsland

Historia och geografi

Under medeltiden bildade Dal tillsammans med Nordmarken Dalaborgs län men från mitten av 1500-talet och fram till slutet av 1600-talet förenades Dal med än det ena än det andra av de kringliggande landskapen, Västergötland eller Värmland. Därefter (från 1680) ingick landskapet i Älvsborgs län för att från och med 1998 ingå i Västra Götalands län.

I gränstrakterna mot Norge, som benämndes "Markerna" har landsbygden plundrats och eldhärjats av framdragande krigshärlar alltsedan sagans Magnus Barfot på 1100-talet till Magnus Ladulås söner på 1300-talet och därefter under de många kriget mot Norge-Danmark som Hannibalfejden och Gyldenlövefejden på 1640 och 1670-talen.²² Det var först efter Karl XII död i Halden (1718) som det tillfälligtvis (i cirka 20 år) inte var permanent krigstillstånd, dock förlades olika härar på trakten vilka också utarmade folket.

Landskapet är till ytan bland de mindre i Sverige och i paritet med Halland, Bohuslän, Närke och Gästrikland. Totalt bor här idag endast mellan 50 000 och 60 000 invånare (uppskattningsvis 31 650 år 1750), vilket innebär att folktätheten är betydligt lägre (14 per km²) än i Västra Götaland som helhet (66 per km²). Centralorter är Åmål (landskapet enda stad), Bengtsfors, Ed, Färgelanda och Mellerud.

Topografiskt kan tre regioner med olika karaktär särskiljas. Den nordvästra delen, som gränsar mot Värmland i norr och Norge i väster har skogsklädda höjder och djupa långsmala sjöar medan den sydvästra delen gränsande mot Bohuslän har mer av odlingsbar mark. Den tredje delen, Dalbosläätten, avgränsas i öster av Vänern och i vänster av "Fjället" och utgörs av skoglös odlingsmark. "Fjället" dvs. Kroppefjäll, löper i nord-sydlig riktning och når som högst 213 meter över havet. Möjligen vandrade Karl XII med sin armé över "Fjället" när han gick mot Fredrikstens fästning i Norge år 1718.

Kyrkohistoria

Fram till år 1658 låg landskapet Dalslands under Skara Stift och anknytningen till Västergötland var tydlig, så lär det ha funnits i Skalunda kyrka (en medeltida stenkyrka knappt en mil nordväst om Lidköping) en ingång till kyrkan som benämndes Dalbodörren. Dit togs sig de dalsländska kyrkbesökarna via en båtfärd över Vänern.

---

²² "Formen Dalsland, första gången belagt 1508, är bildat parallellt med andra landskapsnamn på *-land*." (Nationalencyklopedin).

I inledningsskedet av reformationsrörelsen knöt Gustav Vasa till sig två av lärans främsta krafter Olaus Petri och Laurentius Andreae. Då rikets finanser var usla fick kyrkan med "silverhjälpen" (1522-1523) och "klockskatten"(1531) betala för skulden till Lybeck, under hänvisning till att kyrkans egendom var folkets egendom. Några år senare beslöts att "klockskatten" skulle utgå även för landsbygden och sockenkyrkan skulle lämna ifrån sig den största klockan (eller lösa den mot pengar eller silver) och minsta klockan. Erik Stake, då fogde på Läckö slott, anfader till Lindorm Stake som hundra år senare lät bekosta utbyggnaden av Holms kyrka, var den som tillsammans med häradshövding och präst såg till att skatten utmättes. Från Holms kyrka togs en klocka (om xiiii lispund)och en del silver i skatt (xxii) medan Östanå kapell (se 4. Holms kyrka s. 18) fick lämna ifrån sig två klockor (om i lispund)och silver (iiii lod).^{23,24}

Även fortsättningsvis fick kyrkan kontinuerligt ge bidrag till kungen och de anslag som var avsedda för kyrkornas underhåll drogs in. Många kyrkor tömdes på sitt innehåll, klockor och nattvardskärl liksom biblar och andra böcker indrogs till kronan och kyrkorna fick förfalla. Från och med Västerås riksdag år 1527 blev kungen kyrkans överhuvud och den katolska trosbekännelsen lämnades för den evangeliskt-lutherska. Kyrkans makt var bruten, klosterväsendet började avvecklas, vallfärder förbjöds (Västerås 1544).²⁵ Gudstjänsten skulle förrättas på svenska, och prästerna inte längre leva i celibat.

Fram till år 1650 hade kyrkorna lämnats åt sitt öde och enligt ett inventarium från år 1583 var 35 av Dalsland 42 kyrkor alldeles förfallna medan 6 var "huggligt behållna".²⁶ Genom 1686 års kyrkolag underställdes biskoparna konungen och prästerna blir ämbetsmän i staten. De lokala självstyrande församlingarna kom att stå under biskopens och domkapitlets tillsyn och från 1650 och framåt blomstrade ånyo kyrkokonsten.

2.2 Dalsländska kyrkor

Exteriör

I landskapet finns idag totalt 45 församlings- eller socken kyrkor. Lika många medeltida kyrkor har tidigare funnit, men av dessa har ett 30-tal helt försvunnit och av ett 15-tal finns endast delar av ursprungliga murverkspartier kvar i de ombyggda eller nyuppförda kyrkorna. Ingen kyrka har kvar ett medeltida kor utan alla har försetts med flersidiga kor under 1600 och 1700-talen. Bolstad kyrka, några km söder om Holms kyrka, är den enda kyrkan vars torn är dendrokronologiskt daterat, och

²³ Före mitten av 1600-talet användes bokstäver istället för siffror, i står här 1 (ett).

²⁴ Lignell 1916, s.185-186.

²⁵ Den 13 december 1595 lämnade de sista nunnorna de sista kvarvarande klostret, Vadstena.

²⁶ Hallbäck, Sven Axel, "Till Guds namns ära och dess huus till pryddo", *Karlstads stifts bok 1978-79*, red. Gunnar Magnusson, Karlstads stiftsråd, Karlstad, 1978, s.61-86.

resultatet visar att det är byggt kring 1140. Tolv av landskapets kyrkor (bland dessa Holms kyrka) är av kulturhistoriska riksintresse. Anledningen är oftast att de ligger i närheten av ålderdomliga odlingslandskap. Huvudparten av kyrkorna är små eller medelstora enkla långhuskyrkor med vita fasader och låga eller inga torn.

”Kyrkorna hafva ingenting utmärkande i bygggnadssättet framför kyrkor annorstädes i angränsande landskap. 29 äro uppförda af sten, 15 af trä.” skriver prosten Lignell lakoniskt i sin Beskrifning öfver grefskapet Dal och avfärdar därmed frågan om kyrkornas eventuella intresseväckande exteriör.²⁷

Inventarier

Bertil Waldén fick år 1928 av kommittén för inventering av vårt lands kyrkor, uppdraget att göra en förberedande inventering av Dalslands alla kyrkor och i en rapport skriver han lika lakoniskt som prosten Lignell ovan, att det kulturhistoriska utbytet av färden knappast motsvarade hans högt ställda förväntningar.²⁸ Han konstaterar att Dalsland legat vid sidan om, varit en gränsbygd med talrika gränsfejder där kyrkoinredning blivit ”lågornas rov” och där ”kyrkokärl av ädel metall har varit kärkommet byte inte endast för härjande fiendeskaror utan ock för det egna landets styresmän”.²⁹ De enda medeltida inventarier som finns kvar i kyrkorna är dopfuntar av sten (42 stycken). De flesta är täljstensfuntar av norsk typ men även sandstensfuntar finns och då tillverkade av sten från Kinnekulle. Den troligen äldsta klockan i bruk finns i Ödskölts kyrka. Klockan kan vara gjuten på 1100-talet och omnämns varje nyårsnatt i Sveriges radio.

Träskulpturer från medeltiden är få men i Gesäter finns en Madonna troligen från 1200-talet, stilmässigt påverkad av bildhuggarskolan vid Chartreskatedralen under 1100-talet. Mest intressant är kanske ändå två processionskrucifix i förgylld koppar, Limogesarbete från 1100-1200-talet, i Vårvik respektive Fröskogs kyrkor.³⁰ Krucifixet i Vårviks kyrka, som är det mest kompletta har endast kvar två pärlor kvar utgörande Frälsarens ögon. Äldsta silverföremålet är en förgylld kalk och den finns i Holms kyrka.

Ekonomi

I landskapet har aldrig funnits någon större andel av godsägande överklass med adelsgoods och inte heller rika bruksägare som i Västergötland och Värmland vilka genom donationer ombesörjde att såg

²⁷ Lignell 1914, s.367.

²⁸ Konsthistoriker med avhandlingen Nicolaes Millich och hans krets: studier i den karolinska barocken bildhuggarkonst år 1942.

²⁹ Walden, B., ”Ur Dalslands kyrkoinventarium”, *Hembygden*, Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund, Åmål 1929, s. 10-31.

³⁰ Från staden Limoges i centrala Frankrike, krucifixen såldes till pilgrimer på väg hem från Santiago de Compostela.

kyrkorummet dekorerades. I stället var det den svenska fattigdomen och de ständiga gränsstriderna mot Norge med plundringar som i åtfölje som präglade sockenkyrkan.

Kyrkorna samlade på hög för att klara av sina utgifter, som i första hand var akuta åtgärder som renovering eller nybyggnation och i andra hand dekoration. Pålagor som Ständernas beviljande för krigets förande (1711) kunde tillfälligt skjuta ekonomin i sank men i stort förbättrades kyrkornas ekonomi i långsam takt under första delen av 1700-talet för att därefter gå in i en fas av kraftig stegring med en parallell ökning av antalet kyrkodekorationer.

Altaruppsatser

Reformatörerna på 1500-talet var ofta kritiska till förekomsten av altare då dessa förknippades med mässofferläran, vilken under medeltiden innebar att "mässor firades till olika ändamål mot betalning".³¹ Men senare under 1600-talet under stark påverkan av jesuiternas konst uppfördes praktfulla altaruppsatser i barock stil. Med altaruppsatsen ville man åskådliggöra det kristna budskapet, skapa ett s.k. *teatrum sacrum*, vars ursprung och förebilder var från Italien med verk som Berninis Den heliga Teresias extas. I Sverige skapade Buchard Precht altaruppsatsen i Kalmar med jesuiternas Il Gesù som förebild.

I en helt annan verklighet befann sig de dalsländska sockenkyrkorna såväl vad gäller tillgång på framstående konstnärer som ekonomi och altaruppsatsen blev i enlighet med detta.

1700-talets kyrkorum och inventarier har inte alltid behandlats pietetsfullt utan renoverats och modifierats utan hänsyn. Ett exempel på detta är de nya innertak som monterades i flera kyrkor (bl a Holms och Gunnarsnäs kyrkor) och därmed dolde tidigare takmålningar. Ett annat exempel är från Örs kyrka där predikstolen flyttades och placerades bakom altaruppsatsen enligt en då rådande stil, då ett inte allför ovanligt arrangemang. Uppsatsens längsgående akantusdekorationer togs bort och placerades horisontellt för att inte "skymma sikten" för pastor och besökare. Urverk monteras in (Örs kyrka) eller tas bort (Holms kyrka) alltefter tidens önskemål. Om restaureringen av Laxarby kyrka på 1880 berättas, att en mängd bildhuggerier kastades i en hög, stora skulpturer av Mose och Aron, skulpturer av apostlarna, en kyrkängel med basun och en baldakin.³² Men målarmästare Rudqvist tyckte illa vara och tog hand om kyrkängeln, de andra skulpturerna var för tunga att ta med hem. Rudqvists söner erbjöd senare kyrkan att få tillbaka kyrkängeln och jag tror det är densamma som idag hänger ovan dörren i sakristian.

³¹ Norberg, Fredrik, *För oss ett offer vordet Läran om mässoffret i högkyrkliga mässordningar från 1930 till idag*. [www]. Hämtad 2011-12-10.

³² Heimer, Tage, "Laxarby fick kyrkängel åter efter 80 år", *Dalsländsk Hembygd*, ED 1962:1 s 13-14.

3. HOLMS SOCKEN

3.1 Befolkningen under 1700-talet

I Holms församlings kyrkoarkiv visas i tabellverket "Befolkningsstatistik" att år 1749 var det totala invånarantalet 843, antalet födda 18 och antalet döda 26. Begångna brott (1749-1769) som ledde till dödsstraff var två stycken, en man och en kvinna. För båda utfördes dödsstraffet genom halshuggning följt av bränning på bål.^{33 34 35}

Husförhörslängden 1726-1727 visar att av 38 gårdar i socknen var det endast 3 som innehades av Ridderskap och adel. Dessa var Bergs Herrgård (tidigare Stakarnas släktgård) med släkterna Reuter och Belfrage, gården Nordkärr med slakten Posse och säteriet Västerråda med slakten von Mentzer.³⁶

Överstelöjtnanten Anders von Mentzer fick Västerråda gård när han gifte sig med Kristina Stake 1680 och det var deras son översten och kommandanten i Malmö, Gustav von Mentzer, vars första hustru var Elisabeth Belfrage och andra hustru var Anna Maria Linrot född Dreffenskiöld, som 1727 skänkte Holms kyrka altaruppsatsen till minne av sin andra hustru.³⁷ Gustav von Mentzer dog barnlös några år senare (1733).

3.2 Utbildning under 1700-talet

I medeltidens Europa var läskunnigheten begränsad. Det var i stort sett endast kyrkans män och de som arbetade inom den statliga förvaltningen som kunde läsa. Men vid slutet av medeltiden förändrades situationen när tryckpressen gjorde böcker åtkomliga på ett helt annat sätt än tidigare, och kring 1500 kunde stora delar av befolkningen i centrala Europa läsa, vilket förklarar att Martin Luthers teser liksom hans översättning av Nya Testamentet (1522) så snabbt kunde spridas över hela Tyskland. Dock var det inte förrän senare delen av 1800-talet som läs- och skrivkunnigheten i Europa var allmänt utbredd.

Under den svenska stormaktstiden (1611-1718) var det för gemene man endast en kunskap som var absolut nödvändig och det var kunskapen om den kristna tron, vari innefattades tio Guds bud, trosbekännelsen, Fader vår, dopet och nattvarden. Läskunigheten var begränsad även om 1686 års

³³ Svenska riksarkivets söktjänst, www.svar.ra.se, eller som fysiska objekt, SE/GLA/13648/ på Landsarkivet i Göteborg.

³⁴ 1749 är det första året som denna statistik redovisas.

³⁵ Kvinnan "Ingrid från Kambol" var mellan 45 och 50 år och hade mördat ett flickebarn yngre än ett år. Mannen som var mellan 20 och 25 år gammal straffades för tidelag med ko.

³⁶ Adelsläkten Stake med norska anor som i genealogiska tabeller i riddarhuset kan följas från 1300-talet, ägde stamgodsen Berg och Wättungen i Nordals härad, Holms socken samt andra egendomar på Dal, i Westergötland och Wermdal. Gården Berg övergick år 1700 i överstelöjnant Johann Reuters ägo och ätten Stake utslocknade på manssidan med majoren och riddaren Carl Magnus Stake 1763.

³⁷ Vialle, Anton, von Mentzer Bengt, *Von Mentzer 720:28-31, en Krönika om en Släkt i Förändring*, GIBE Bokförlag, Göteborg 1999, s.14.

kyrkolag blev början till folkundervisning för allmogen, då klockaren fick i uppgift att lära alla barn att läsa och prästerna fick ansvaret att kontrollera läskunnigheten, vilket gjordes i samband med husförhören. Resultatet blev att allmänhetens läskunnighet internationellt sett var mycket tidig.

Läroboken var katekesen som förklarade genom att ställa frågor och ge svar på dessa. Kunskapen om den kristna tron skulle nötas in, genom uppläsningar från prediktstolen före och efter predikan där kyrkobesökarna själva skulle läsa med. Kunskapskontroll ägde rum i samband med nattvarden.

För de adliga gällde andra seder och de fick sin utbildning på särskilda adelsskolor där undervisningen inbegrep ämnen som språk, ridning, fäktning, dans och musik men bildning via studieresor ingick också (se bönen som inleder kapitel 7). Präster utbildades vid katedralsskolorna. Krav på utbildning annan än den som redan fanns för präster och adel fördes fram, förslag som att barnskolor skulle inrättas på landsbygden där förutom kristendomsundervisning även läsning skrivning skulle ingå.³⁸

4. HOLMS KYRKA

4.1 Bakgrund

Kyrkan i Holms församling eller S:t Olofs församling på Dal är den andra eller tredje kyrkan i närområdet. Den tidigaste, möjligen en stavkyrka var belägen några km längre österut vid en tidigare hednisk offerplats i Östanå där det också fanns en källa som enligt sägen ursprungligen varit tillägnad Tor men senare benämndes S:t Olovs källa.³⁹ Den andra kyrkan i ordningen, Östanå kapell, uppfördes på 1100-talet och var tillägnat det norska helgonet S:t Olof.⁴⁰ Det var vanligt förekommande i Norden att hedniska offerkällor ”anpassades till” till den katolska tron genom att de förknippades med en legend om att något helgon besökt platsen/druckit ur källan⁴¹. Det finns ett antal kyrkor i Sverige som är tillägnade S:t Olof. Rester av kapellet och begravningsplatsen kunde fortfarande anas år 1914. Idag återstår endast en minnessten rest på platsen år 1924.

Pilgrimer var en viktig grupp av ”resenärer” under medeltiden och vandringens mål var platser av religiös betydelse som Jerusalem, Rom (apostlarna Petrus och Paulus gravar) och Santiago (aposteln Jakobs grav). I Norden var pilgrimens mål Nidaros (St Olof) och Vadstena (heliga Birgitta). Vandringen

³⁸ Andrén, Åke, ”Kyrka och skola”, *Den Svenska historien, 6 Drottning Kristina. Vetenskap och kultur blomstrar*, red. Jan Eriksson och Michael Skrutkowski, Albert Bonniers Förlag, Stockholm, 1979, s.162-169.

³⁹ Lignell, 1914, s. 74.

⁴⁰ Olof levde kring år 1000 och var vid sin död kung av Norge. Han anses ha kristnat Norge och förknippas med flera under. Han stupade vid Stiklestad och blev därefter helgonförklarad. Kung Olofs relikier förvaras i Trondheims (Nidaros) domkyrka.

⁴¹ Bäckner, Axel, Kjell, Erik, *S:t Olofs kyrka på Dal*, utgiven av författarna, Åmål 1945, s.7-12.

sågs som en form av botgörning eller var en slags religiös turism. En av flera vandringsvägar söderifrån till Nidaros gick förbi Holms kyrka och fortsatte upp mot Edsleskog och Värmland.⁴²

Sockenkyrkorna i Dalsland restes mitt i jordbrukslandskapet snarare än "mitt i byn" och Holms kyrka avviker inte från detta mönster. Namnet Holm förekommer redan under medeltiden och ordets ursprung är holme, och visar att kyrkan låg på en upphöjning eller holme i de omgivande våtmarkerna, som än i dag kallas Maderna. Namnet på större gårdar runt omkring kyrkan Nordkärr (norr om kärret) och Berg (på berget) förstärker ytterligare att kyrkan restes på en holme i våtmarkerna.

Holms kyrka är en låg, vitkalkad stenkyrka utan sockel och med valvat sadeltak sedan 1798 beklätt med skiffer. Kyrkan saknar torn men på kyrkogården finns en separat klockstapel. Såväl skiffertak (brytning av skiffer förekom på flera platser inom landskapet) som fristående klockstapel är karaktäristiska drag för dalsländska sockenkyrkor. De äldsta delarna av kyrkan antas vara från 1200-talet men hur mycket av den ursprungliga kyrkan som finns kvar i de nuvarande murarna är osäkert. Kyrkans ålder styrks av dess äldsta inventarie, en fyrkantig icke ornerad fot till en dopfunt i rödaktig sandsten, "en västgötsk 1100-tals funt".⁴³ Medeltidskyrkorna var i regel byggda i trä varför såväl kyrkor som inventarier förstörts vid eldsvådor medan dopfuntarna klarat sig.⁴⁴

Förutom foten i rödaktig sandsten finns i Holms kyrka en klocka av "blålocksmoell" från tidigare delen av 1200-talet och en madonnabild i trä bevarade från medeltiden.⁴⁵ I ett bevarat brev från 1379 gav den norske konungen Håkan Magnusson i Holms kyrka pardon för "välborne" Nisse Knutsson. Brevet inleds med orden "Vi Hakon met Gudz naadh Noriges oc Sverikes konunger" och belyser att området väster om Väneren var en gränsland där ömsom Norges och ömsom Sveriges konungar ansåg sig ha överhet.⁴⁶

Kyrkan utbyggdes med ett vapenhus under 1600-talet och troligen förlängdes också då långhuset österut med ett avslutande tresidigt kor. Bredvid ingången till vapenhuset finns inmurad en

⁴² Wadensjö, Bengt. *Pilgrimsland*, Karlstads stift, Karstad 1998, s. 33-54.

⁴³ Hallbäck, Sven Axel, *Medeltida dopfuntar på Dal*, Dalslands Fornminnes och Hembygdsförbund, u.o. 1959, s.13-17.

⁴⁴ I Dalsland finns 42 medeltida dopfuntar, 7 i sandsten och 35 i täljsten.

⁴⁵ Brodin, Linus, *Holms socken på Dal*, red. C.G. Larsson et al, Holms Kommunalfullmäktige, Mellerud 1954, s.120-145.

⁴⁶ "Vi Hakon med Gudz naadh Noriges oc Sveriges konunger kung Ørøm thet allom mannom th Øm som thetta breff see ella hera at wi haffuum fore gudz sculd oc fore donda manna bøn sculd vpgeffuit met vaelborinman nissa knutzsonall the brot som han haffuffuer moti os brotit til thenne dagh. For then sculd. At han er waar man oc waat thienare wordin meder so skelom at han gøre malseghandomen lika fore therra scada, oc vppa thet at han vore os thes yttermeir til thienesto, var thettabreff gort vidare Holms kirkin a dale, daghin nesta effter sancta katerina dagh Anno domini MCCCLXXnono". Lignell, 1914, s.50.

stenplatta med vapensköld, initialerna L S, årtalet 1644 och en heraldisk liljekonvalj. Inskriptionen indikerar att det var Lindorm Stake som bekostade ut byggnaden.⁴⁷

Silverföremål från äldre datum är sällsynta i de Dalsländska kyrkorna, de flesta är från 1700-talets senare del eller ännu senare. Ett undantag är en stor kalk i Holms kyrka. I ett visitationsprotokoll från Holms kyrka år 1779 framkommer att kyrkan ännu 100 år efter reformationen var magert utrustad men under rubriken *silfer* är upptaget ett enda föremål: "en silferne kalk med paten". Detta torde vara den kalk som skänktes till kyrkan av ovan nämnde Lindorm Stake, häradshövding i Kåkind och Kullings härader i Västergötland.⁴⁸ Kalken är en medeltida katolsk kalk från 1500-talet med ornamenterad fot med madonna och helgon och den försågs med en ny cuppa i början 1870-talet.

I Melleruds kommun finns idag (2012) förutom Holms pastorat ytterligare två pastorat, Örs och Skålleruds med vardera fem⁴⁹, 3⁵⁰ resp 1 kyrkor. Huvudparten av de tio kyrkorna är medeltida sockenkyrkor i sten byggda före reformationen dvs. under den tidsperiod då kyrkan i Sverige fortfarande var en del av den katolska kyrkan med påvens som överhuvud.

4.2 Kyrkorummet

Som brukligt är ligger kyrkan i väst-östlig riktning med det tresidiga koret och sakristian mot solens uppgång och vapenhuset mot söder. Ingången till kyrkan är via sydsidans vapenhus. Väggarna är vitputsade och i koret finns gravhällar över fyra medlemmar av släkten Stake, fru Anna till Berg, död 1591 med sonsonen Maurits, ihjälslagen 1635, och fru Annas söner Erik Stake, död ogift 1624, och Lindorm Stake död ogift 1644. Den senare lät även hugga en epitaf med bibelspråk ur Hesekiel 37⁵¹ och årtalet 1598 att läggas i koret, osäkert över vem. År 1626-27 skänker Lindorm Stake en större klocka och den ovan nämnda nattvardskalken jämte patén till Holms kyrka.

⁴⁷ Lindorm Stake var kusinbarn till Erik Stake som var bland dem som beslagtog klockorna på Dal.

⁴⁸ Waldén, 1929, s.28.

⁴⁹ Järns, Grinstads, Bolstads, Klöverskogs och Erikstads kyrkor.

⁵⁰ Gunnarsnäs, Dalskogs och Örs kyrkor.

⁵¹ Teta siger Heren/lagh ska öppna Edra/grifter oc vil/henta Eder mit/fålk therut Lindorm Starke 1598. Kapitel 37 har rubriken: De förtorkade benens dal och beskriver hur Gud skall samla alla Israels barn till ett folk under en kung och i sitt rike.

Inredning som, altaruppsats, predikstol och takmålningar har tillkommit under 1700-talet och stilen är senbarock, ibland kallad provinsiell barock eller bondbarock.

Förutom altaruppsatsen som behandlas nedan finns i taket tre målningar av Hans Georg Schüffner. Dessa övertäcktes av ett nytt innertak av pärlspontpanel på 1880-talet och kom inte i dagen igen förrän vid renoveringen 1945⁵² ⁵³. Idag kan tre bilder ses målade direkt på takets brädor. Närmast koret finns en målning med åtta änglahuvuden bland blad och molninformationer omgivande den centralt placerade solen med sina utåtgående strålar och det hebreiska tecknet för Jahve i rött. Mellersta bilden visar Kristi förklaring, där enligt Bibelns berättelser Petrus, Jakob och Johannes efter att ha gått upp på ett högt berg får se Jesus samtala med Elia och Mose ”Där förvandlades han inför dem: hans ansikte lyste som solen, och hans kläder blev vita som ljuset”.⁵⁴ Målningen närmast läktaren åskådliggör yttersta domen med Jesus sittande på regnbågen välkomnande och bortvisande ”min båge sätter jag i skyn; den skall vara tecknet till förbundet mellan mig och jorden”.⁵⁵ Samtliga tre målningar är omgivna av målade ramar varifrån akantusblad sträcker sig ut. Ytorna mellan plafonderna har tidigare varit täckta av akantusslingor.

Predikstolen är stofferad av Hans George Schüffner och skänkt till kyrkan av kapten Gustav Johan Reuter på Berg 1742. Korgens utsida pryds av snidade evangelistfigurer och baldakinen har stående keruber varav två bär upp släktsköldar. Enligt uppgifter i Riksantikvarieämbetets byggnadsregister är predikstolen tillverkad av bildhuggaren Isac Schiulström.

5. KONSTNÄRER, SKRÅMÄSTARE OCH HANTVERKARE

5.1 Bakgrund

I södra Europa når barocken sin höjdpunkt under första delen av 1600-talet med konstnärer som Peter Paul Rubens (1577-1640) och Gianlorenzo Bernini (1598-1664) bara för att nämna några namn, medan den i Sverige är något fördröjd och sammanfaller med stormaktstiden (1611-1718). Den provinsiella barocken/bondbarocken lever dock kvar långt in på 1700-talet och till och med så sent som år 1828 gjordes en altaruppsats till Nössemarks kyrka helt barock stil.

Sven Axel Hallbäck har i *Studier av relationer mellan profan slottskonst och dekorativt kyrkligt måleri, 1527-c:a 1800* framfört att konsten [i Sverige] under 1600 och 1700-talen kan ses som indelad i tre skikt. ”Översta” nivån skulle då utgöras av hovets och den högre adelns konst i mellanskiktet fanns

⁵² Altaruppsatsen konserverades och en äldre färgsättning togs fram av konservator Sven Gustafsson, Mölndal, 1927.

⁵³ Renoveringen 1945 utfördes under ledning av arkitekt Axel Forssén, Göteborg och målningarna har senare konserverats av konservator Olle Hellström, Skara. En altarring byggdes även vid renoveringen.

⁵⁴ Matteus 17:2

⁵⁵ Första Moseboken 9:13.

”skråkonsten” där konstnärerna var utbildade som t.ex. vid Göteborgs Stadz Konst och Målare-Embete, medan den ”lägsta” nivån utgjordes av ”folkkonsten”.⁵⁶

Magnus Gabriel De la Gardie (1622-1686) var en av stormaktstidens mest framträdande män. Släkten kom från Frankrike. Begåvad och bildad gjorde han stora och bestående insatser för det svenska kulturlivet och förmedlade Europeiska kulturimpulserna till Sverige.⁵⁷ Magnus Gabriel De la Gardie lät inreda Läckö slott i barock stil och dessutom införskaffade han en enastående konstsamling.

”Läcköskolan” är ett begrepp som används om de konstnärer, målare och bildsnidare, inhemska och från Europa inkallade, som arbetade för De la Gardie eller påverkades av dessa. En bland många var bildhuggaren George Baselaque, som troligen har skulpterat predikstolen i Råda Kyrka, altaruppsats och predikstol i Varnhems klosterkyrka (1672-1673) och även dekorerat andra sockenkyrkor.^{58 59}

Reduktionen drabbade Magnus Gabriel De la Gardie särskilt hårt och de av honom anställda konstnärerna spreds därför över landsbygden.

Göteborgs Stadz Konst och Målare-Embete bildades 1702 och blev en smäldegel för impulser från Läckötraditionen, äldre svenskt kyrkomåleri och måleri med utländska rötter.⁶⁰ Antalet kyrkomålare anslutna var omsider fler än 100. Erik Eriksson Grijs (son till Erik Grijs som anses vara den som målade i en av de här studerade kyrkorna, Skålleruds kyrka) var den förste åldermannen. Under de dryga 60 år som Embetets fungerade bra både organisatoriskt som kvalitetsmässigt, skrevs många senare namnkunniga konstnärer in som gesäller för att om några år få sin mästarvärdighet. Bland dem Dals och Värmlands egne kyrkomålare, Hans George Schüffner, och Anders Larsson Krook (den senare har bl.a. dekorerat taket i en av de här studerade kyrkorna, Gunnarsnäs kyrka). Flera olika strömningar i samhället, som ett vikande intresse för religionen med följden att färre besökte kyrkorna och färre tog nattvarden medförde att intresset för att dekorera kyrkorna avtog. Under senare delen av 1700-talet väcks intresset för det nyantika och neologiska varför frodiga änglar, akantusornamentik och färgstark måleri inte längre så eftertraktat.

Predikstolar, altaruppsatser, läktarbröst och takmålningar utförda på 1600- och 1700-talen kunde vara gjorda av snickare eller målare boendes i trakten och blev därmed också av ganska låg

⁵⁶ Hallbäck, Sven Axel, Studier av relationer mellan profan slottskonst och dekorativt kyrkligt måleri 1527-ca 1800, utgiven av författaren, Skara 1973.

⁵⁷ Magnus Gabriel De la Gardie anställde bildhuggare som flamländaren Jean Baptiste Dieussart, nederländaren Nicolaes Millich och fransmannen César Abraham Lamoreux, målare som nederländaren Hendrik Münnichhoven och fransmannen Nicolas Vallari.

⁵⁸ Kyrkan som drottning Kristina gav Magnus Gabriel de la Gardie och Maria Eufrosyne i bröllopsgåva.

⁵⁹ Rosell, Ingrid, *George Barselague – Magnus Gabriel de la Gardies bildhuggare på Läckö*, [www], Hämtad 2012-04-04.

⁶⁰ Christian von Schönfelt var en av många invandrade konstnärer. Han dekorerade minst ett 15-tal kyrkor i västra Sverige bland dem Kville och Råda kyrkor.

konstnärlig kvalitet men de var inte heller avsedda att ge en estetisk upplevelse utan skulle åskådliggöra och konkretisera Bibelns berättelser. Dekorationerna blev emellertid mycket uttrycksfulla på ett naivistiskt sätt och typiska för sina upphovsmän. Träsnidarna Nils Falk och Isak Schiulström benämndes Mäster vilket dock inte behöver innebära att de avlagt ett mästerprov. Båda hade förutom sin sysselsättning som träsnidare ett mindre jordbruk, eller hemman, för sin och familjens försörjning.

Provinsiella bildhuggare och målare kunde finna förlagor till sin utsmyckning av kyrkorna i illustrationer i biblar och annan religiös litteratur som postillor, andaktslitteratur, manualer och andra handböcker. Dessutom har det i bouppteckningar från kyrkomålare framkommit att en del av dem även haft privata samlingar, ”Schilderier”. Trä- och kopparstick och grafiska blad från Tyskland med bibliska motiv har fungerat som förebilder. I visitationsprotokollet från Holms kyrka daterat 1779 framkommer under rubriken böcker, att i kyrkan fanns såväl Gustav Adolfs som Carl den XII bibel förutom flera psalmböcker och postillor.⁶¹

I de böcker eller artiklar som behandlar träsnidarna Falk och Schiulström nämns inget om själva hantverket, vilka verktyg och träslag som användes vid tillverkning av kyrkornas altaruppsatser, predikstolar och nummeränglar. Troligen beroende på att vad som är viktigt vid val av utgångsmaterial är förekomst av kvistar, sprickor och andra defekter och inte träslaget. Både lind och gran, inte minst idegran, lär vara utmärkta träslag. En nutida bildhuggare, Eva Spångberg (1923-2011), vars första triumfkrucifix finns att beskåda i Guldhedskyrkan i Göteborg, valde ofta träslaget lind till sina skulpturer. Det är alltså en smakfråga, men följdfrågan: ” Vilken smak hade Nils Falk och Isak Schiulström?” förblir obesvarad.

5.2 Träsnidare och kyrkomålare på Dal 1680-1780

Träsnidare

Sockenkyrkans dekoratör, bildhuggaren eller målaren, betraktades och var vid denna tid en hantverkare och yrket följde från far till son, där fadern var skråmästare och resten av familjen involverade i verksamheten. Vid skråundervisning var det det praktiska hantverkskunnandet som stod i fokus. En målarlärning (i 12-14 års åldern) fick som uppgift att riva och blanda färg, efter cirka 5 år erhöles gesällbrev och gesälltiden kunde vara omkring 10 år. Därefter skulle en mästarvärdighet erhållas med ett mästerstycke, där den tekniska färdigheten att göra en målning efter förlaga bedömdes.⁶²

⁶¹ Holms kyrkoarkiv, Kl:1, s. 147-154.

⁶² Snickare, Mårten, ”Stormaktstiden”, *Konst och visuell kultur i Sverige före 1809*, red. Lena Johannesson, Bokförlaget signum, Stockholm 2007, s.247.

Något om hur utbildningen kunde gå till och om villkoren under lärotiden har hämtas från bibliografin om Isac Schiulström skriven av Helge Kjellin.⁶³ Första uppgifterna om Isac är i samband med tillverkningen av altaruppsatsten i Östra Fågelvik år 1735-36, som Isac gör tillsammans med två andra äldre bildhuggare, Bengt Wedulin och Olof Bruse. Isac är 23 år gammal och då han troligen var född i Tyskland och tog nämnda herrar till hjälp vid förfärdigandet av uppsatsen är det möjligt att han kommit till Sverige som lärogossen/gesäll och tillbringat en lärotid hos Wedulin och/eller Bruse i Västergötland, (Wedulin från Hjo och Bruse från Lidköping), innan han sökte sig upp till Karlstad och fick sitt första arbete där han själv var huvudman. Detta är en ren spekulering från min sida. I kontrakten som Schiulström skrev med sockenstämman framkommer dels vilken betalningen var (100 daler silvermynt), men även att han själv skulle hålla sig med snickare och vilken tidsramen var.⁶⁴ Om uppsatsen inte var färdig inom 16 veckor skulle Schiulberg själv stå för kosten. Senare när Schiulström var mer etablerad, tog han lärogossar och återigen efter vad Helge Kjelling berättar, var det utifrån dagens mått ganska bistra förhållanden som gällde. En lärgosse var Lars Bengtsson-Lagergren vilken Schiulström skulle undervisa i 6 år och under tiden hålla den unge mannen med kost, skor och strumpor. Först när lärotiden var fullbordad skulle eleven få söka sig till annat ställe eller arbeta kvar men då mot lön.⁶⁵

Nils Falk

Var och när träsnidare Nils Falk är född liksom när och var han avled är inte känt däremot att han fick burskap som bildhuggare i Karlstad den 24 mars 1696 och att han under sina drygt 40 verksamma år skulpterat altaruppsatser och eller predikstolar i ett 25-tal kyrkor i framför allt Värmland och Dalsland men är även representerad med ett enstaka verk utanför dessa två landskap och det är med predikstolen i Bro kyrka (1722) strax utanför Lysekil i Bohuslän.^{66 67} Under 1720-talet var han enligt kyrkböckernas noteringar av nattvardsgäster bosatt i Ånimskog, på gården Västra Bräcke, och här skulpterade han i sin hemförsamling både altaruppsättning och predikstol år 1729. Mer om de enskilda kyrkorna och när arbetet utfördes nedan.

Altaruppsatser och predikstolar i Dalsländska kyrkor tillskrivna träsnidare Nils Falk

Nedan har jag valt att i kronologisk ordning kort presentera de fyra av mig utvalda kyrkor i Dalsland i vilka finns altaruppsatser som har tillskrivits Nils Falk. Kyrkorna med tillkomstdatum för uppsatserna inom parentes är Ånimskog (1729), Steneby (1733), Ör (1733), och Ärtemark (1739). En beskrivning av altaruppsatserna har jag placerat tillsammans med respektive fotografi i Bilaga 1.

⁶³ Kjellin Helge, "Isac Schiulström – en värmländsk bildsnidare", *Karlstad stifts julbok 1958*, red. Sven Ingebrand, Karlstads stiftsråd, Karlstad 1958, s. 87-107.

⁶⁴ Priset på en tunna råg var då 6-7 daler silvermynt, Hallbäck 1947, s. 36.

⁶⁵ Kjellin, 1958, s.104.

⁶⁶ Ekshärad, Ed, Gillberga, Grums, Köla, Skillingmark, Långeserud.

⁶⁷ Fröskog, Ör, Dals-Ed, Steneby, Ånimskog, Ärtemark.

Ånimskogs kyrka

Kyrkan ligger utmed väg E 45, knappa 2.5 mil norr om Holms kyrka och på östra sidan av sjön Ånimmen. Karaktäristiskt är den rödmålade fristående klockstapeln (1731). I kyrkorummet finns takmålningar av Hans Georg Schüffner (1739) med sedvanliga motiv, Kristi förklaring, kvinnans skapelse, yttersta domen, Kristi korsfästelse och syndafallet.

Predikstolen även den ett verk av Nils Falk är en gåva från Anders Wall på Lunden och har liksom altaruppsatsen 1729 som tillkomstår.⁶⁸

I predikstolen återkommer samma spirallvridna korintiska kolonner som i altaruppsatsen och mellan dessa finns snidade apostlfigururer.

Steneby kyrka

Kyrkan ligger i Bengtsfors kommun mellan sjöarna Iväg och Laxsjön, cirka 42 km nordväst om Holms kyrka och utmed pilgrimsleden till Nidaros. Karaktäristiska är målningarna av tak och väggar gjorda 1895, slingror och marmorerade partier, vilka ger kyrkorummet ett ljust och rymligt intryck som klart avviker från altaruppsatsen och predikstolen (byggd av Erik Grund år 1779) i provinsiell barock.

Örs kyrka

Kyrkan ligger mellan Kroppefjäll och Dalboslätten öster om Örsjön och cirka 12 km sydost om Holms kyrka. Dess äldsta delar anses vara från 1200-talet och kvar från medeltiden finns såväl sydsidan av långhuset sydvästra delen av västgaveln bevarad. Typiskt är att kyrkan saknar torn och har fristående klockstapel (1600-talet). Taket var målat av hans Georg Schüffner men målningar togs bort vid en renovering kring 1900. Ett något ovanligt inventarium är det stora triumfkrucifix i gotisk stil med Maria och Johannes som är uppsatt på kyrkorummets högra sida. Det lär ha flyttats från Skara domkyrka kring 1660 och Magnus Gabriel de la Gardie lär likaså ha varit involverad.

Enligt Riksantikvarieämbetets bebyggelseregistret är predikstolen snidad av Isac Schiulström kring 1760.

Ärtemarks kyrka

Kyrkan ligger ligger på en näs omgiven av sjön Ärtingen dryga 5 mil nordost om Holms kyrka.

Delar av kyrkans murar är liksom den ovanligt rikt ornamenterade dopfunten i täljsten från 1200-talet. Ornamenten på dopfontens cuppa liknar sniderier i norska stavkyrkor och den anses därför vara av "gudbrandskdalsk" typ.⁶⁹ I likhet med många andra sockenkyrkor som fått förfalla under 1500- och 1600-talen rustades den upp och utvidgades under början av 1700-talet. Predikstolen skulpterades av Isac Schiulström 1767.

⁶⁸ Kjellin, Helge, "Till Guds namns ära och dess huus till prydno - Två träsnidare eller bildhuggare i Värmland och på Dal-", *Karlstads stifts bok 1978-79*, red. Gunnar Magnusson, Karlstads stiftsråd, Karlstad 1978, s. 61-86.

⁶⁹ Jägerung, Siv, *Ärtemarks kyrka Ärtemarks församling*, Ärtemarks församling, u.o, 2010, s. 15.

Isac Schiulström

Isac Schiulström (1712-1778) föddes och dog i Svanskog, ett litet samhälle i södra Värmland endast två mil nordväst om Dalslands enda stad, Åmål.⁷⁰ Schiulström var gift två gånger. Första gången (1737) med Cajsa Wedulin, dotter till bildhuggaren Bengt Wedulin (1677(1672)-1758) från Hjo som förutom att han var blivande svärsonen behjälplig vid utformande av Schulströms första arbete, altaruppsatsen i Östra Fågelviks kyrka år 1735, är ansvarig för flera verk i Väster- och Östergötland.⁷¹ Schiulström var 23 år då altaruppsatsen Östra Fågelvik snidades (Wedulin 58 år) och hade ännu inte erhållit burskap vilket han fick året efteråt i Karlstad, där han finns registrerad som ende bildhuggare vid tiden. Om det var Schiulström som träffade Cajsa Wedulin vilket ledde till samarbetet med Wedulin eller vice versa är inte känt. Schiulström har dekorerat 32 kyrkor i Dalsland och Värmland. Han hade flera elever bland dem Erik Grund (1742-1816), som bl.a. utformat predikstolarna i den tidigare nämnda Steneby kyrka och även Bolstads och Grindstads kyrkor båda kyrkorna inom några mils avstånd från Holms kyrka.

Konsthistorikern och museiintendenten Bertil Waldén är inte överdrivet entusiastisk i sin beskrivning av Isac Schiulström:

Med bästa vilja i världen kan man inte kalla honom annat än en sekunda hantverkare, den originalitet och omedelbarhet som vanligen präglar en organiskt framvuxen allmogekonst, finns det ej mycket av i hans otympliga och schablonmässiga figurer. Dock kan hans betydelse för Dalslandskyrkorna icke negligeras, dessa färggranna och pompösa uppsatser äro dock, enskildheternas undermånlighet till trots, effektfulla och välbehövlige dekorativa inslag i de stora 1700-talskyrkornas nakna interiörer.⁷³

Medan riksantikvarien Sven Axel Hallbäck är mer fördragsam:

Den stora konsten har förts ned från Parnassen till våra egna bygder men har fortfarande kvar viljan, kraften, rörelsen, ljuset och skuggan, färgen och formen och ljudet och glädjen men också barockens allvar.⁷⁴

Altaruppsatser och predikstolar i Dalsländska kyrkor tillskrivna Isac Schiulström

Schiulströms första verk var som ovan nämnts altaruppsatsen i Östra Fågelviks kyrka år 1735 vilken han förfärdigade tillsammans med den blivande svärfadern och bildhuggaren från Hjo, Bengt

⁷⁰ Hederstedt, Anna, "Isac Schullström Bondbarockens mästare i Värmland och Dalsland", *Karlstads stiftsbok 2009*, red. Anna Ekenbäck, Mangskog, Karlstads stift, nittiosjunde årgången, Karlstad 2008.

⁷¹ Svenskt Konstnärslexikon, red. Gösta Lilja, band V, Allhems förlag, Malmö 1967, s. 601.

⁷² Kölabý, Mofalla, Hov, Åtvid, Västra Tollstad och Strå.kyrkor.

⁷³ Waldén 1929, s. 22.

⁷⁴ Hallbäck Sven Axel, "En värmländsk träsnidare", *Karlstads Stiftsbok 1980-81*, red. Henrik Flemberg, Karlstads stiftsråd, 1980, s.55.

Wedulin.⁷⁵ När Schiulström åter bosatt sig i Svanskog socken vid en ålder av dryga femtio år (1764) hade han huggit predikstolar och altaruppsatser till 25-talet kyrkor i Värmland men nu när han kommit närmare Dalsland skulpturerade han även i detta landskap. Nedan har jag valt att i kronologisk ordning kort presentera de fyra av mig utvalda kyrkor i Dalsland i vilka finns altaruppsatser som har tillskrivits Isak Schiulström. Kyrkorna med tillkomstdatum för uppsatserna inom parentes är Skållerud, nedre delen av uppsatsen (1759), Ödskölt och Laxarby (båda 1769) och sist Gunnarnäs, nedre delen av uppsatsen (1774). Beskrivningen av altaruppsatserna har jag i likhet med dem tillskrivna Nils Falk placerat i Bilaga 1.

Skålleruds kyrka

Kyrkan ligger några km nordväst om Holms kyrka och i norra ändan av sjön Näsöln. Den är en rödmålad träkyrka från 1500-talet, senare utbyggd och försedd med torn (1746). Målningar i tak och på läktarbarriär är gjorda av Erik Grijs, fader till den mer kände Erik Eriksson Grijs.⁷⁶ Schiulströms arbete i Skålleruds kyrka inbegrep predikstolen och "Altartavlans förbättrande efter contract" (1760), vilket resulterade i att han skulpterade en ny nedre etage av altaruppsatsen, vilken i stil skiljer sig klart från den övre delen i synnerhet beträffande akantusornamentiken. Vem som gjort den äldre (1679) ursprungliga altaruppsättningen med Kristi nedtagande från korset målad på träpannå och med donatoreernas namnchiffer (bruksägare Paul Rokes och hans hustru Marina von Lengerken) vid sidan om tavlan är inte känt.

Laxarby kyrka

Kyrkan ligger mycket naturskönt, högt upp på en ås vid östra sidan av Laxsjön, cirka 5 mil nordost om Holms kyrka.

På samma plats, som den nuvarande träkyrkan från mitten av 1600-talet, har troligen tidigare stått en trä- eller stenkyrka. Kyrkan är ombyggd och tillbyggd i flera omgångar, från rektangulär skeppskyrka med kor till korskyrka och har kompletterats med sakristia och vapenhus. Det troligen ursprungliga tornet revs och ersattes med klockstapel men ett nytt torn byggdes på kyrkan 1884 då klockstapeln inte längre var reparerbar. I kyrkorummet finns förutom altaruppsatsen även ett par nummeränglar av ansenlig storlek, en altartavla visande Kristus med lärljungarna i Getsemane och predikstol med timglasängel skulpterade av Isac Schiulström. Takmålningar av moln med en och annan stjärna, men utan medaljonger med bibliska motiv, den strälände solen och akantusslingor är utförda av Carl Zetterström 1777.⁷⁷

⁷⁵ Även en annan bildhuggare från Västergötland, Olof Bruse från Lidköping, lär ha deltagit i arbetet.

⁷⁶ Beträffande vem som målat förekommer flera uppgifter, Erik Eriksson Grijs och Erik Grijs, men idag anses Erik Grijs vara konstnären.

⁷⁷ Hallböck 1947, s.160.

Ödskölt kyrka

Den lilla träkyrkan ligger högt på en grusvall och ...”fick [genom ett kongl. Bref], liksom Ärtemarks kyrka 4 tunnor [spannemål] till hjälp, sedan hon 1639 av en orakan blifit svårt skadad” skriver kontraktsprosten Anders Lignell i sin krönika över Dalsland.⁷⁸ Den ligger dryga 3 mil nordost om Holms kyrka. Klockstapeln är fristående (se bild nedan) och innehåller troligen den äldsta klockan i Sverige som alltjämt är i bruk (gjuten på 1100-talet). Kyrkans processionskrucifix från 1200-talet förvaras på Statens Historiska museum.

Altaruppsatsen i Gunnarsnäs kyrka

Kyrkan ligger på en höjdrygg som når fram till sjön Kolungen, någon km öster om det i nordsydlig riktning löpande Kroppefjäll och 7 km väst om Holms kyrka. Den närliggande egendomen Ekholmens herrgård, sedan 1978 byggnadsminne, är en av få byggnader som inte enbart tak utan också väggar klädda med skiffer.⁷⁹

Kyrkans äldsta delar är troligen från 1200-talet vilket styrks av inventarierna dopfunten i sandsten och lillklockan från denna tid. Den fristående klockstapeln är klädd med skiffer.

Såväl altaruppsats som predikstol har genomgått stora förändringar. Predikstolen från 1632 placerades vid en renovering på 1800-talet (1821) bakom Isac Schiulströms altaruppsats från 1740 vars överstycke då helt sonika togs bort för att inte skymma sikten för präst resp församling. Hans Georg Schüffner har stofferat altartavlan och gjort apostlamålningar på läktarbarriären (kring 1750). Enligt mitt uppfattning kan Schüffner även ha stofferat predikstolen där de ursprungliga målningar av okänd hand kan anas bakom de nuvarande.

⁷⁸ Lignell 1914, s. 93.

⁷⁹ Gården drogs in till staten vid reduktionen.

I kyrkans tak finns bland blomster de ljuvligaste medaljongmålningar av grönskande lundar målade av Anders Krok (1780). I linje med 1800-talets önskan att gömma allt gammalt under nya innertak doldes även dessa målningar och togs fram i ljuset först 1946 samtidigt som predikstol och altarpupsats rekonstruerades.

Kyrkomålare

Utförliga förteckningar över kyrkomålare under 1600- och 1700-talet i västra Sverige återfinns i verk som Hanna Hegardts *Studier i Västsvensk kyrklig konst västsvenska kyrkotakmålningar från sextonhundralets slut till omkr.1800* och Sven Axel Hallbäcks *Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet på 1600-1700-talen i Sverige*, varför jag här endast kort nämner dem som var verksamma i de kyrkor vars altarpupsatser finns med i stilanalysen.^{80 81}

Erik Grijs

Erik Grijs, far till de båda kyrkomålare bröderna Erik Eriksson Grijs och Magnus Eriksson Grijs blandas stundom samman med dessa. Han gjorde flera kyrkomålningar i västra Sverige däribland evangelisterna i Skålleruds kyrka (1682). Sonen, Erik Eriksson Grijs (1650-1720), är mer känd än fadern och var en av dem som bildade Göteborgs Stadz Konst- och Målare-Embete år 1702. Ett av flertalet arbeten kring Göteborg är hans målningar i Kungälvskyrka (1697-1698).

Hans George Schüffner, "Guds målare på Dal och i västra Värmland"

Som Dalsland och Värmlands egne kyrkomålare räknas Hans George Schüffner (1713-1774/1785). Hans far kom till Sverige från Sachsen som krigsfånge och bosatte sig som frigiven i Lidköping. Hans George Schüffner skrevs in vid Göteborgs Stadz Konst- och Målare-Embete som "läregosse" år 1728 hos Alexander Fox och blev mästare 1735. Han bodde kvar i Lidköping men efter att ha utfört takmålningarna i Fröskogs och Ånimskogs kyrkor (1739) byter han 1741 vistelsort med en annan mästare från Embetet, Lars Hasselbom i Åmål, och Schüffner blir kvar i Åmål fram till sin död 1785.

⁸⁰ Hegardt, 1923, sid. 126-137.

⁸¹ Hallbäck, 1947, sid 299-313.

Taket och predikstolen i Holms kyrka är målade av Schüffner (1742) liksom tak, predikstolar och altaruppsatser i ett antal andra dalsländska kyrkor.⁸² Samtliga arbeten utfördes mellan 1739 och 1780 och hans kompositioner är likartade och lätta att känna igen med slingror av akantusblad omgivande medaljonger med bibliska motiv. Hans målningar är inte märkvärdiga och Helge Kjellin skriver:

Schüffner var visserligen - liksom Jonaeus - en ur hantverket vuxen dekoratör, och mot hans figurbilder kunna både anatomiska och andra anmärkningar i mängd göras, men verklig känsla för det dekorativa ägde han, och det är detta tillika med den äkta naiviteten i hans motivuppfattning, som göra takmålningarna än i dag så festligt slående^{83 84}.

Anders Larsson Krok och Carl Zetterström

Några andra kyrkomålare representerade i de kyrkor vilka ingår i stilanalysen är Anders Larsson Krok (1730-1792), prästson från Gunnarsnäs men bosatt i Vänersborg. Utbildad på 1740-talet av ovan nämnde Lars Hasselbom och tillhörande Göteborgsskrået målade han vackra takdekorationer i Gunnarsnäs kyrka (kring 1780). Carl Zetterström, inte ansluten till något skrån har utfört vägg och takmålningar i Laxarby kyrka 1776.

6. ANALYS

6.1 Bakgrund

Vad som initierade försöket att attribuera altaruppsatsen i Holms kyrka var altaruppsatsens musselskal. Utifrån altaruppsatsens komposition och en allmän beskrivning av 1700-talets altaruppsatser i västra Sverige sammanställdes ett schema för analys av stil där verk (förutom altaruppsatsen i Holms kyrka) av två i Dalsland och Värmland ofta förekommande bildhuggare, Nils Falk och Isac Schiulström, skulle ingå med vardera fyra altaruppsatser som finns i sockenkyrkor inom 5 mils radie från Holms kyrka.

Fotografier av samtliga nio altaruppsatser finns samlade i Bilaga 1 tillsammans med en kort beskrivning av dem.

En av utgångspunkterna var alltså altaruppsatsen från år 1727 skänkt till Holms kyrka av Gustav von Mentzer och därför inleds analysen med en beskrivning av denna och därefter följer resultaten av

⁸² Takmålningarna i kyrkorna i Brålanda, Sundals-Ryrs gamla, Erikstad, Dalskog, Tösse och altartavlan i Järn.

⁸³ Gräsmarks kyrka i Karlstad stift har takmålningar av Erik Jonaeus, 1770, och en altaruppsats av Isac Schiulström 1753.

⁸⁴ Brodin 1954, s. 129.

stilanalysen där schema använts och sist jämförs erhållna resultat med stilen av altaruppsatsen i Holms kyrka.

6.2 Altaruppsatsen i Holms kyrka

Som tidigare nämnts lär altaruppsatsen (Bilaga 1, Bild 1)ha skänkts till kyrkan 1727 av överstelöjtnant Gustav von Mentzer till minne av hans andra hustru Anna Maria Linrot född Dreffenskiöld. Detta är en uppgift som ofta anges när altaruppsatsen omtalas men till vilken jag ej kunnat finna den primära källan. Donatorns namn är med största sannolikhet det rätta och beträffande året så får väl nedanstående dekoration på kyrkoväggen (troligen inte en epitaf) med släktens sköldmärke mellan två nakna änglar och skriften Gustav Mentzer 1727 anses bekräfta

riktigheten. Vare sig vem som huggit bilden, målat och stofferat eller om samme man bakom samtliga verksamheter är känt. Altarbordet är 1.25 m högt och på detta fanns vid avfotograferingen (2011-11-29) ett antependium med tillhörande altarbrun i vitt med vertikalt gående band i milda nyanser av rött och grönt och centralt ett labarum i blått omgivet av fem broderade stjärnor på vardera sidan och längst ut på vänster respektive högerkant i de röda vertikla banden kan läsas A och Ω. Uppsatsen har två etage och nederst en predella fot. Hela uppsättningen är skuren i trä, endast bakgrunden i de två tavlorna är målad direkt på underlaget.

På predellan finns inom en långsmal beslagsliknande oval ram med förgyllda klamrar texten "Det är fullkomnadt Joh e. 19.30v". På ömse sidor om denna finns på predella fotens förkroppningar ytterligare dekorativa element bestående av, från mitten ut mot kanterna , ett par hängen med nio förgyllda frukter sammanhållna av en i silver och guld förgylld rosett och dessa omger ett änglahuvud vars blick är riktad in mot altaruppsatsens mitt.

Det övre etage bärs upp av fyra kolonner, två på vardera sidan om nedre altarbilden. Pelarna är vridna (en åt höger och den andra åt vänster i vardera paret) och kring det korintiska kapitälet finns tre bladkransar, de två nedersta i silvervitt och den övre förgylld i guld och med inrullade bladspetsar. Kolonnerna är terrakottafärgade och i vindlingarna löper en vinranka med små, röda uppåtstående

klasar. På ömse sidor mellan de vridna kolonnerna står två profilörer. På vänster sida Mose, med stort skägg och klädesplagg i lager på lager, en guldkantad grön fotsid klädnad och ovanpå denna en mantel i guldlamé. Över ryggen hänger ytterligare tygstycke i blått med röda flikar. Moses vilar ena foten på en "sten" med många fasetter. Med båda händer räcker Mose fram lagtavlorna med de romerska siffrorna I, II och III på ena bladet (människans förhållningssätt till Gud) och på det andra IV till X (människornas förhållningssätt till varandra). Aron på höger sida om nedre altartavlan har också ett stort skägg, en röd höftlång guldkantad jacka och under denna en fotsid vit klädnad, vilken strax ovanför anklarna har en infälld krans av förgyllda klockor. Bröstplåten med de 12 stenarna är spänd runt livet. På huvudet bär Aron en röd guldkantad turban. I höger hand håller han sin stav medan den vänstra är svagt framåtsträckt som i en avvärjande gest. Hans båda skolösa fötter syns under den fotsida beklädnaden. Bakom och strax ovan de båda figurernas huvuden finns det silverförgyllda musselskalet. Från en av listverkets förkroppningar och ned mot musselskalen hänger en större fruksamling, troligen avsedd att vara en vindruvsklase delvis omgiven av vinblad. "Klasen" är i guld och bladen gröna. I mitten av nedre etaget finns en större rektangulär målning av en kalvariegrupp. Över korsets övre del löper ett silverband med INRS(!) och vid korsets fot syns ett karnium ovan två korslagda benknötar. Mörka molninformationer inramar målningen från sidor och ovan, dessa bryts av en ljuskägla från ett änglahuvud placerat i bildens övre vänstra hörn. Den i blått målade bakgrunden visar konturerna av ett landskap med fem byggnader varav några med lökkupoler och andra med ett kors. Kalvariegruppen är inramad av dubbla ramar där den yttersta är genombruten och visar en ranka med förgyllda blommor och blomknoppar (troligen pingstlilja, ros och akleja). Ramens två övre hörn utfylls av förgyllda akantusblad, de två nedre hörnen visar en stam- eller stjälkliknande struktur.

Listverket mellan övre och undre delen av altaruppsättningen är dekorerat med ett större bevingat änglahuvud med tre par vingar och med blicken riktad ned mot första etaget, i mitten och på ömse sidor om änglahuvudet finns i tur och ordning, ett förgyllt beslag i rött och svart, en förgylld blomma med sex kronblad, där blomaxeln är markerad med 5 punkter men där pistill och ståndare saknas, ett mindre änglahuvud med ett par vingar blickande mot altartavlans mitt följt av ytterligare en förgylld blomma av samma utseende som den tidigare.

I det övre etaget ses centralt inom en cirkelrund ram Jesus bedjande i Getsemane iklädd röd dräkt med silvervit mantel och förgyllningar kring hals- och ärmöppningar. Hans händer är sammanhållna till bön och ovan huvudet syns en gloria. Tre molninformationer sträcker sig in i bilden från vänster, ovan och höger varav den ovanifrån är vindruvsklaseliknande med den förgyllda kalken i mitten. Ljusa strålar faller ned på den bedjande Jesus. Tavlans bakgrund utgörs av ett landskap målat i blått med bruntonade konturer av byggnader medan Jesus, molnet i mitten med kalken och den gröna marken är skulpterade i trä. Den runda målningen är infogad i det rektangulära övre etaget och i vardera av

de fyra hörnen som därmed bildas är ett änglahuvud med vingar placerat. På ömse sidor om tavlan på "pilastrar" återfinns högst ett akantusblad i silver med en i guld förgylld mittnerv och under bladet ett stort knippe förgyllda frukter som hålls samman av en silverfärgad rosett. Fruktklasen med ett 10-tal frukter avslutas i nederkant med tre mindre blad. Ståendes på listverkets förkroppningar, på båda sidor om "pilastrarna", syns en bevingad naken ängel med smalt tygstycke som löper från ena axeln, fortsätter bakom ryggen till motsatt höft och avslutas i en blygselknut (en knut framför veka livet). Ängeln håller fram ett textband (ingen text synlig idag) och därefter följer ytterligare en naken ängel med blygselknut som håller fram en vapensköld.⁸⁵ Båda sköldarna, den vänstra och den högra, är i rött och blått med förgyllda detaljer och har en mini-akantuskorg. Bakom änglarna med textband finns en akantusutsmyckning förgylld i guld formad som en G-klav eller volut.

Högst upp på kornischen ses symbolerna för tro, kärlek och hopp, tre kvinnor klädda i röda dräkter och med sina respektive attribut, korset och kalken, barnen, duva och ankare. Kalk, kors och ankare är förgyllda. Fågeln är blå.

6.3 Analysschema för bestämning av stil.

Det analyschema som använts för att undersöka de två bildhuggarnas stil finns redovisat i Bilaga 2a och en förklaring av använda förkortningar i rubrikcellerna (kolumnerna i vänsterkant) och några kommentarer till resultat satta inom parentes, finns i Bilaga 2b. En förklaring av förekommande kristna symboler är samlade i Bilaga 3.

Ursprungligen innehöll schemat inte alls så många rubriker, det var först när de utvalda altaruppsatserna skärskådades som det visade sig att det var inte de stora dragen, antal etage, antal kolonner eller vilka profilörerna var som var avgörande för stilen, då allt detta var ganska schablonmässigt utan det var detaljerna, om och hur ramarna var skurna, hur frukthängen var utformade, hur profilörernas fötter var placerade, de olika formationerna av akantusbladen som var bestämmande. Därför utökades analyschemat. Så blev tex. antalet rubriker för bestämning av akantusornamentikens stil fyra och antalet för änglar fem.

Vad som visade sig mindre bra med tillvägagångssättet, att av praktiska skäl välja ut sockenkyrkor inom en radie av 5 mil från Holms kyrka, var att av två av fyra altaruppsatserna huggna av Isac Schiulström var endast den nedre delen av uppsatsen gjord av honom. Detta gäller för Skålleruds och Gunnarsnäs altaruppsatser. Därmed kunde dessvärre inte den övre etaget ingå i analysen. Följden blev att om det stora triangulära överstycket, att jämföra med Falks rektangulära övre etage, skulle vara specifikt för Isac Schiulström så kan det endast beläggas i två av fyra fall. Samma sak gäller kornischens dekorationer. Här har Falk genomgående (4/4) placerat symbolerna för tro, hopp och

⁸⁵ Skölden till vänster är släkten Belfrages och den till höger är Dreffenskölds.

kärlek medan på de överstycken (2/2) som Isac Schiulström huggit, stora basunblåsande änglar ligger utefter två av triangels sidor.

Beträffande färgsättningen av altaruppsättningarna förekommer generellt mer förgyllda detaljer hos Schiulström än Falk. Vad som skapar svårigheter när färgsättning och mängden förgyllda detaljer skall jämföras är osäkerhet om stofferarens eller senare reoveringars påverkan på detta. Så ger tex. altaruppsatsen i Örs och Steneby kyrka helt annorlunda intryck även om båda huggna av Nils Falk samma år. Där uppsatsen i Ör helt är målad i milda bruna nyanser är Stenebys fylld av vita och pastellfärgade detaljer.

Rubriken rörlig eller stel (rör/stel) fodrar en förklaring. I detta fall har flera stildrag summerats, ansiktsuttryck, kropparnas vridning, huvudets lutning, armarnas hållning och fötternas placering. Här får 3/4 av Falks figurer (änglar som profilörer) beteckningen rörliga, de agerar och "tar ett steg" medan för Schiulströms 3/4 är stela, med fötterna stadigt placerade bredvid varandra och utan ansiktsuttryck. "Undantagen" utgörs av kalvariegruppen i Steneby kyrka (Nils Falk) och Aron i Laxarby kyrka (Schiulström).

Nedre tavlan är en kalvariegrupp hos både Falk och Schiulström, ett undantag är tavlan i Örs kyrka där gruppen består av de båda Mariorna, den korsfäste och Johannes. Tavlans bakgrund är ett landskap, med eller utan byggnader men bakgrunden kan även vara utan motiv och inte heller i detta fall kan det utläsas en skillnad mellan de de båda bildhuggarna. Vad som däremot utgör en markant skillnad är ramen kring kalvariegruppen. Hos Nils Falk är den genomskuren och har en ranka med blommor som vindlar sig upp från en "stam" och akantusblad som dekorationer i övre hörnen, 4/4 ramar har detta utseende och det återfinns i inget fall i Schiulströms uppsatser. Skillnader mellan de två består även i ramens form, hos Falk är den alltid fyrkantig hos Schiulström aldrig. Övriga rubriker Bild 2, ram, ramens form, grupp 3 visar inte på någon markant skillnad, delvis kanske beroende på att Schiulström endast är representerad med två exempel på övre etaget. Då är Kolonner och Akantus mer intresseväckande. Falks kolonner är alltid vridna medan Schiulström i endast ett av fallen har en vriden kolonn (Laxarby kyrka). Men och andra sidan är det inte vilken vriden kolonn som helst. Närmare Berninis kolonner i St Peterskyrkan i Rom kan väl knappast en 1700-talets bildhuggare av altaruppsatser till landsbygdens sockenkyrkor komma? Även vinrankan med sina klasor som smyger sig upp utefter kolonnen saknas hos Schiulström, återigen med ett undantag (Laxarby kyrka) och likaså här är det inte vilken vinranka som helst utan en helt i guld och med stora pampiga vindruvklasar.

Akantusornamentiken fodrar en egen mätta för här är skillnaden mellan de båda bildhuggarnas arbeten återigen markant. Medan Schiulströms akantusdekorationer är genomskurna, som breda

virgade spetsar eller spettekakssnirkliga är Falks akantusblad samlade i en korg med uppåtgående slinga som en G-klav, eller volut eller draperar bladen de nedre etagens yttre kanter, eller slutligen, utgörs dekorationen av ett enda blad med markerad bladnerv, men bladen är aldrig genomskurna som hos Schiulström.

Sist i analyschemat finns de symboler som använts. Musselskalet som var det som ursprungligen väckte mitt intresse finns alltid hos Falk och i ett av fyra fall hos Schiulström (Skålleruds kyrka), medan i de två av hans andra altaruppsatser finns en symbol som påminner om musselskalet men ändå är så pass annorlunda att den klart skiljer sig från det av Falk använda. Nedan exempel från Ödskölt kyrka.

Frukthängen, stora med många frukter, medelstora och små visar att det finns mellan 4-6 stora hängen samtliga i Falks arbeten och inget stort hänge hos Schiulström, medan de små hängena övervägande finns i Schiulström altaruppsatser. Den enstaka stora druvklasen omgiven av blad finns i alla Falks skulpturer men aldrig i dem Schiulström snidat. Änglar förekommer av många slag, men utan att i detalj redovisa hur många som har 1, 2 eller 3 par vingar kan konstateras att generellt är antalet änglar mycket större hos Falk än hos Schiulström.

Två frågeställningar: finns tydliga skillnader? och om så, Är skillnader bestående, dvs. behåller respektive träsnidare sin stil i de fyra exemplen. De resultat som fås i stilanalysen tyder på att här finns tydliga skillnader och att de är bestående.

Återstår att se om altaruppsatsen i Holms kyrka i sin stil påminner om Nils Falks eller i Isac Schiulströms arbeten. Frågor som kan ställas är: vilka symboler finns på kornischen, ger figurerna ett rörligt intryck, är ramen kring nedre altartavlan genomskuren är kolonnerna vridna och med vinrankor är akantusornamentiken genomskuren, finns en stor vindruvsklase, många stora frukthängen, många änglar, beslag?

Svaren på alla dessa frågor är ja, innebärande att många stildrag är gemensamma för altaruppsatsen i Holms kyrka och de fyra andra huggna av Nils Falk, men inte gemensamma med de huggna av Isac Schiulström.

7. DISKUSSION

”Trogen förbön för thet högtförmäma Ridderskapet Holms Socken hvilket thersammanstädes hvar predikodag bör uppläsas.”

Under våra böner anförto vij äfven then aldra högste Gudens milda vårdh thenna christeliga församlings förmäma Ridderskap och Adel med samptelige theras kärälskelige barn och anhörige, jempte trogen önskan then nåderijke Guden tächtes them sampt och synnerligen så när som frånvarande i dag och alltijd från allt ondt till kropp och siäl nådeligen bevara och theremot med all både andelig och timmelig välsignelse så bekröna att the i tijdh och evighet Herrans väsignelse blifva må! I synnerhet bedje vi then alsvoldige Guden tächtes hafva thet högtförmäma Herrskapet på Norkjärr [släkten Posse på gården Nordkärr], som nu för tijden på en lång resa stadt är under sitt mächtige beskiärm ineslutet at the tilika medh theras Herrar söner, hvilka äfven i fjärran land sig uppeholla, på alla vägar från al olycka bevarade i alt förehafvande med lycka och välsignelse bekrönte under the heliga änglars beskydh äntligen medh hälsa och sundhet hijt samptelige till fäderneslandet beledsagade, samptelige ther sina kiära anhörige uti ett godt och välsignadt tillstånd anträffa måtte! hvilket Gud som hörer och bönhörer nådeligen värdigas höra och fullgöra, hös oss milde Herre Gudh! Amen.⁸⁶

Ovanstående skulle alltså läsas upp i kyrkan vid varje predikan. Tiden var senare delen av 1600-talet. Adeln var besutten, kyrkan fattig och beroende av adelns donationer. Även om förbönen ovan kanske var mer extrem än vanligt så var adelns donationer till kyrkan och därmed makt över kyrkan påtaglig och deras ställning befästes genom vapensköldar på altare, predikstolar eller skrivna minnestavlor.

Med dagens ögon kan det tyckas hädiskt/blasfemiskt att sätta jordiska maktsymboler som vapensköldar på en altaruppsättning, med tavlor visande Nattvarden, Kristi korsfästelse. En viss förståelse av fenomenet kan fås om det belyses av Bourdieus teori om praktiker. Bourdieu påpekar att ”att ge” kan vara ett sätt att behärska, på så sätt att om en gåva inte följs av en likvärdig gengåva så begränsar donatorn mottagarens frihet och tvingar honom att inta en fredlig och samarbetsvillig attityd. Om detta ojämlika förhållande mellan givare och mottagare upprätthålls är det ett av få sätt att binda någon till sig, menar Bourdieu.⁸⁷

Kyrkan och församlingen kunde visa sin tacksamhet och troligen också sin stolthet över sin vackert dekorerade kyrka tex. genom att på ett väl synligt ställe placera en kartusch med formuleringar som:

Guds Heliga namn til Ähra och hans Tempel til Prydnad är denna Prädikestol med sin Stoffering och Timeglasat Förähradt af den Högdäde och Wählborne Herren Herr Capetain Gustaf Johan

⁸⁶ Bäckner 1945, s. 35.

⁸⁷ Bourdieu, 1977, s. 195-197.

Reüter til Berg och Reütersberg och tillika mädh dess Högädela och Wälborna Fru Hedvig Ridderschantz, Anno 1743 den 1 Augusti .– Stofferat av Mester Hans G. Schüffner.⁸⁸

Bourdieu menar att rikedom, den yttersta basen för makt, kan fortsätta att utöva makt endast i form av symboliskt kapital. Genom att bygga upp ett symboliskt kapital av förpliktelser och skulder som återbetalas via vördnad, respekt och lojalitet och vid lämplig tidpunkt som tjänster eller arbete så blir det symboliska kapitalet grunden för en ny ansamling av materiella tillgångar. Den ständiga omvandlingen från ekonomiskt till symboliskt till ekonomiskt kapital osv. kan inte fortgå utan bistånd av alla involverade parter. Arbetet att förtränga, som är källan till all social alkemi är som trolleri, menar Bourdieu, och är ett gemensamt åtagande. Agenter binder varandra inte enbart som föräldrar – barn, utan också som givare och mottagare.

Konstvärlden, en helig ö, systematiskt och skrytsamt framställd som motsatt den profana vardagsvärldens produktion, en fristad för kostnadsfria och osjälviska aktiviteter i en värld som gett efter för pengar och egenintresse, erbjuder, liksom teologin gjorde i en förgången epok, en tänkt antropologi skaffad genom förnekandet av alla de negeranden [negations] som egentligen har åstadkommit av ekonomin. Ungefär så (i min översättning) avslutar Bourdieu kapitlet 4 i *Outline of a theory of practise*, som har (också i min översättning) rubriken: *Strukturer, habitus, makt: basen för en teori om symbolisk makt* och underrubriken ”sätt att dominera”.⁸⁹

Kanske är vi inte idag så långt från adelns praktiker under 1700-talet, att med donationer befästa sin storhet genom att pryda det offentliga rummet med vapensköldar och monogram. Drottningtorget i Göteborg är liksom kyrkorummet ett offentligt rum och vad är väl den nyinstallerade skulpturgruppen av Jaume Plensas om inte ett sätt att visa upp och befästa Petter A. Stordalens makt. Ingen opponerade sig på 1700-talet och ingen, mig veterligt, gör det idag heller.

I det senare fallet är agenterna inte längre adelsmannen och kyrkan utan finansmannen och kulturförvaltningen, men symbiosen mellan givare och mottagare är densamma liksom omvandlingen av ekonomisk kapital till symbolisk kapital.

Pennings och konstens världar kommer, tvärtemot idén om konsten som den fria autonoma världen, i stället allt närmare varandra, menar Bourdieu. Trots detta är han optimistisk och tror på möjligheten att bekämpa ”den ekonomiska och politiska ordningen styrkor.”⁹⁰

Två bildhuggare, Nils Falk och Isac Schiulström, förfärdigade under 1700-talet många altaruppsättningar och predikostolar till kyrkorna i Värmland och Dalsland. Altaruppsatsen i Holms

⁸⁸ Vid trappan upp till predikstolen i Holms kyrka.

⁸⁹ Bourdieu 1977, s.197.

⁹⁰ Bourdieu, Pierre, *Konstens regler*, Brutus Östlings bokförlag symposium, Stockholm/Stehag 2000, s.473-485.

kyrka presenteras vanligen som donerad av Gustav von Mentzer år 1727 och gjord av okänt bildhuggare även om är det svårt att finna primära källor som bekräftar riktigheten av donators namn och årtal.

För att om möjligt attribuera altaruppsatsen i Holms kyrka har en jämförande stilstudie av nio altaruppsatser utförts, varav altaruppsatsen i Holms kyrka är en. Fyra av altaruppsatserna är tillägnade bildhuggaren Nils Falk och gjorda mellan 1727 och 1739 och de fyra andra bildhuggaren Isac Schiulström och dessa är från 1740(1744)till 1769.

Vid den förmodade tillkomsten av altaruppsatsen i Holms kyrka var Schiulström endast 15 år gammal (född 1712) och därför är det knappast troligt att han huggit denna uppsats. Så enbart utifrån dessa uppgifter kan Isac Schiulström troligen uteslutas som upphovsman, men för att attribuera altaruppsatsen har en jämförande stilanalys av av nio altaruppsatser utförts.

Avsikten med att göra en jämförande stilanalys var dels att undersöka om den tidens bildhuggare i sina respektive verk behöll samma stil under sin verksamma period och dels om det var möjligt att se så pass tydliga skillnader i stil mellan två bildhuggare att det är möjligt att utifrån helheten, enskilda detaljer och hantverksskicklighet går att göra sannolikt vem bildhuggaren av altaruppsatsen i Holms kyrka var.

Barockens tyngd och kraft men också färglädje återfinns hos båda bildhuggarna men resultatet från stilanalysen tyder ändå på att det är träsnidaren Nils Falk som skulpterat altaruppsatsen i Holms kyrka. Nils Falk och Isac Schiulströms kompositioner är likartade och schablonmässig utförda men hos Nils Falk är profilörer som änglar mindre stela, deras ansikten har mer av känslor. Akantusbladen draperar eller bildar korgar och ornamentiken är inte genomskuren och skir som hos Isac Schiulström. Dessutom finns motiv och detaljer som de basunblåsande änglarna hos Schiulström eller den genomskurna ramen kring altartavlan specifik för Nils Falk som klart skiljer de båda bildhuggarna åt.

Sammantaget är det troligt att den bildhuggare som skulpterade altaruppsatsen i Holms kyrka var Nils Falk.

Tio år efter att altaruppsatsen kom till Holms kyrka erhöll Järns kyrka, en sockenkyrka endast några km därifrån en altaruppsats dokumenterat huggen av Nils Falk (till ett pris av 50 rdr), ommålad och stofferad av Hans Georg Schüffner för 30 rdr år 1741. Altaruppsatsen hade en fyrkantig tavla med korsfästelsen och överst inom oval ram lammet med korstecknet. Denna altaruppsättning hade kunna vara avgörande vad gäller attribueringen om det inte varit så att den sålts till Anders

Ingevaldsson på Kaserna i Sjöskogen och därefter gått ett okänt öde till mötes.⁹¹ Från uppsatsen lär Johannes och ett änglahuvud finns kvar och jag ser fram emot att under sommaren få se dessa på nära håll.

Vad som talar mot att det skulle vara Nils Falk som gjort altaruppsättningen i Holms kyrka är att predikstolen, skänkt av Gustav Johan Reuter år 1742, i samma kyrka anses vara huggen av Isac Schiulström. Även predikstolens stil är specifik för Nils Falk som den presenteras i Analyskapitlet. Det vore förvånansvärt om dessa båda, altaruppsats och predikstol inte vore gjorda av samma bildhuggare.

Därför avslutas denna uppsats med förslaget att såväl altaruppsats som predikstol i Holms kyrka är huggna av Nils Falk.

8. SAMMANFATTNING

Under 1700-talets inledning var Sveriges sockenkyrkor alltjämt fattiga, reformationen och indragning av tionden hade lett till kyrkornas förfall. Majoriteten av adeln var däremot välbeställd och ingår ett symbiotiskt förhållande med kyrkan. Adeln donerar medel till kyrkans dekoration och med den tacksamma kyrkans bistånd befäster de sin maktställning med sina vapensköldar eller monogram på altaruppsatser och predikstolar.

En jämförande stilanalys av nio altaruppsatser tyder på att det är träsnidaren Nils Falk som skulpterat altaruppsatsen i Holms kyrka. Predikstolen i denna kyrka bär också omisskänligen prägel av Nils Falk även om den har attribueras till Isac Schiulström.

Förutom altaruppsatsen i Holms kyrka ingår totalt åtta altaruppsättningar i studien. Fyra skulpterade av Nils Falk och fyra av Isac Schiulström. Av praktiska skäl valdes sockenkyrkor belägna inom 5 mils radie från Holms kyrka. Framfört allt avseende altaruppsatser huggna av Isac Schiulström har denna praktiska omständighet varit negativ, då av de utvalda fyra altaruppsatserna tillägnade honom endast den nedre delen är förfärdigad av Isac Schiulström.

I detta sammanhang vill jag passa på att framföra att utan allt vänligt tillmötesgående från församlingarnas personal kyrkvaktmästare som kanslisters och kyrkoherdar, hade det inte varit möjligt att studera och fotografera altaruppsatserna.

---

⁹¹ Ljung Olof, *Järn Kyrka, Järn socken, Jordbruksbygd på Dal*, utgiven av författaren 1980, s. 19-40.

Resultaten från den jämförande stilanalysen visar att med stor sannolikhet kan altaruppsatsen i Holms kyrka attribueras till bildhuggaren Nils Falk och sannolikt kan även predikstolen tillskrivas honom.

9. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

OTRYCKTA KÄLLOR

Göteborgs Landsarkiv: Holms kyrkoarkiv, SE/GLA/13648

Husförhörslängder A I

Sockenstämmor protokoll och handlingar K I

Visitationshandlingar N

Räkenskaper för kyrka L I

Hemtun, Bengt et al, *Stakerna på Dal och på Koll*, 1997, [www]. Hämtad 2012-04-04 på <http://freepages.history.rootsweb.ancestry.com/~catshaman/m08staker/01staker2.htm>

Larsson, Lars Olof, "Ornament och ornamentskick från renässans till nyklassicism", *Humanistportalen*, [www], Hämtad 2012-03-25 på <http://www.humanistportalen.se/artiklar/konstvetenskap/ornament-och-ornamentstick-fran-renassans-till-nyklassicism/?pageNo=12>.

Norberg, Fredrik, *För oss ett offer vordet. Läran om mässoffret i högkyrkliga mässordningar från 1930 till idag*. Magisteruppsats i praktisk teologi, vid Lunds Universitet, Vt2011. Hämtad 2011-12-10 på <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1974036&fileId=1974043>

Rosell, Ingrid, "De la Gardies kyrkorestaureringar i Västergötland. Restaureringsprinciper, byggmästare och verkstäder", *Fornvännen* 94, 1999, s.255-271, [www], Hämtad 2012-04-04 på http://fornvannen.se/pdf/1990talet/1999_255.pdf

Rosell, Ingrid, *George Barselague - Magnus Gabriel del la Gardies bildhuggare på Läckö*, Hämtat 2012-04-04, på http://fornvannen.se/pdf/1980talet/1980_248.pdf

Söktjänster:

Swedish National Heritage Board, Riksantikvarieämbetet, Kringla. Hämtas på www.kringla.nu

Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister. Hämtas på <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/home.raa>

Kyrkokartan i samarbete med Svenska Kyrkan. Hämtas på www.kyrkokartan.se

Riksarkivets kyrkoarkiv. Hämtas på www.svar.ra.se

TRYCKTA KÄLLOR

Ahlstrand, Jan Torsten, et al, *Arkitekturtermer*, Studentlitteratur AB, Upplaga 2:29, Lund 2009.

D'Alleva, Anne, *Methods & theories of art history*, Laurence King, London 2005.

Andrén, Åke, "Kyrka och skola", *Den Svenska historien, 6, Drottning Kristina. Vetenskap och kultur blomstrar*, red. Jan Eriksson och Michael Skrutkowski, Albert Bonniers Förlag, Stockholm, 1979, s.162-169.

Banning, Knud, "Bertel Thorvaldsen i Köpenhavns domkirke", *ICO*, 1995:4, s. 66-72.

Brodin, Linus, *Holms socken på Dal*, red. Holms Kommunalfullmäktige, Mellerud 1954, s. 120-145.

Bourdieu, Pierre, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.

Bourdieu, Pierre, *Konstens Regler*, Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag 2000.

Dahlby, Frithiof, *De heliga tecknens hemlighet*, verbum Håkan Ohlssons, sjätte upplagan, u.o. 1963.

Eriksson, Jan och Skrutkowski, Michael, red. *Den Svenska historien, 6 Drottning Kristina. Vetenskap och kultur blomstrar*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm 1979.

Flemberg, Henrik, red. *Karlstads Stiftsbok 1980-81*, Karlstads stiftsråd, Karlstad 1980.

Forsberg Maud, *Kyrkor i Karlstads stift Del III, Inventerade 2002-2005*, Värmlands Museums skriftserie nr. 32, Värmlands museum och Karlstad stift, Värmlands Museum 2008.

Ferguson, George, *Signs and symbols in christian art*, Oxford University Press, New York 1961.

Grandien, Inga Lena Ångström, "Barockens dopänglar och Thorvaldsens", *Ting och Tanke Ikonografi på liturgiska föremål*, red. Ingalill Pegelow, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1998, s. 119-136.

Hallbäck, Sven Axel, *Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet på 1600- och 1700-talen i Sverige*, D.1, (diss.) Göteborgs Högskola, Göteborg 1947.

Hallbäck, Sven-Axel, *Medeltida dopfuntar på Dal*, Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund, u.o. 1959.

Hallbäck, Sven Axel, "På väna vänliga Dal", *Dalsland*, red. Mona S. Roth et al, Allhems förlag, Malmö 1959, s. 25-180.

Hallbäck, Sven Axel, *Studier av relationer mellan profan slottskonst och dekorativt kyrkligt måleri 1527-c:a 1800*. Utgiven av författaren, Skara 1973.

Hallbäck, Sven Axel, "Till Guds namns ära och dess huus till pryldno" *Karlstads stifts bok 1978-79*, red. Gunnar Magnusson, Karlstads stiftsråd, Karlstad, 1978, s. 61-86.

Hallbäck Sven Axel, "En värmländsk träsnidare", *Karlstads Stiftsbok 1980-81*, red. Henrik Flemberg, Karlstads stiftsråd, 1980, s.55.

Hederstedt, Anna, "Isac Schullström - bondbarockens mästare i Värmland och Dalsland", *Karlstads Stiftsbok 2009*, red. Anna Ekenbäck, Mangskog, Karlstads stift, nittiosjunde årgången, Karlstad 2008, s. 110-129.

Hegardt, Hanna, "Studier i västsvensk kyrklig konst Västsvenska kyrkotakmålningar från sextonhundralets slut till omkr. 1800", *Göteborgs Jubileumspublikationer*, red. Nils Wimarson, Göteborgs Jubileumsutställnings publikationskommitté XVII, Göteborg 1923, 126-137.

Helander, Dick, *Kristna Symboler*, Svenska kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, andra upplagan, Stockholm 1951.

Hedén Gunnar, *Ånimskogs kyrka*, 2 uppl. Åmål: Ånimskogs församling, Åmål 1976.

Heimer, Tage, "Laxarby fick kyrkängel åter efter 80 år", *Dalsländsk Hembygd*, ED 1962:1 s. 13-14.

Holkers, Märta, *De svenska antikviteternas historia*, Albert Bonniers förlag, Stockholm 2007.

Ingebrand, Sven, red. *Karlstads Stifts Julbok 1958*, Karlstads stiftsråd, Karlstad 1958.

Johannesson, Lena, red. *Konst och visuell kultur i Sverige före 1809*, Bokförlaget signum, Stockholm 2007.

Jägerung, Siv, *Ärtemarks kyrka Ärtemarks församling*, Ärtemarks församling, u.o., 2010.

Kjellin, Helge, "Isac Schiulström – en värmländsk bildsnidare", *Karlstads Stifts Julbok 1958*, red. Sven Ingebrand, Karlstads stiftsråd, 1958, s. 87-106.

Kjellin, Helge, "Till Guds namns ära och dess huus till pryddo - Två träsnidare eller bildhuggare i Värmland och på Dal-", *Karlstads stifts bok 1978-79*, red. Gunnar Magnusson, Karlstads stiftsråd, Karlstad 1978, s. 61-86.

Larsson C. G. et al, red. *Holms socken på Dal*, Holms Kommunalfullmäktige, Mellerud 1954.

Lignell, Anders, *Beskrifning öfver Grefskapet Dal*, 1-2, Medföljde Provinstitidningen Dalsland, 2. uppl., Åmål, 1914-16.

Ljung, Olof, *Människor och öden i Vänerbygd*, utgiven av författaren, Mellerud 2005.

Magnusson, Gunnar, *Karlstads stifts bok 1978-79*, Karlstads stiftsråd, Karlstad 1978.

Mangskog, Anna Ekenbäck, red. *Karlstads Stiftsbok 2009*, Karlstads stift, nittiosjunde årgången, Karlstad 2008.

Pegelow, Ingalill, red. *Ting och Tanke Ikonografi på liturgiska föremål*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1998.

Roeck Hansen, Birgitta, red. *Dalsland Landskapets kyrkor*, Riksantikvarieämbetets Förlag, Stockholm 2003.

Roth, Mona S, et al, red. *Dalsland*, Allhems Förlag, Malmö 1959.

Runelid, Effe, *Dalslands kyrkor*, Carl Zakariasson, 668 00 ED1984.

Snickare, Mårten, "Stormaktstiden", *Konst och visuell kultur i Sverige före 1809*, red. Lena Johannesson, Bokförlaget signum, Stockholm 2007, s. 247.

Steneberg, Karl Erik, *Kristinatidens måleri*, (diss.) Stockholms Universitet, Allhem 1955.

Svensk Konstnärslexikon, red. Gösta Lilja del 5, Allhems Förlag, Malmö 1967, s. 86 (Schulström), s. 97 (Schuffert), s. 105 Schönefeldt, s.601 (Wedulin).

Wadensjö, Bengt, *Pilgrimsland*, Karlstads stift, Karlstad 1998.

Walden, Bertil, "Ur Dalslands kyrkoinventarium", *Hembygden*, Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund, Åmål 1929, s. 10-31

Vialle, Anton, von Mentzer, Bengt, *Von Mentzer 720:28-31, en Krönika om en Släkt i Förändring*, GIBE Bokförlag, Göteborg 1999.

Wimarson, Nils, *Göteborgs Jubileumspublikationer*, Göteborgs Jubileumsutställnings publikationskommitté XVII, Göteborg 1923.

10. BILDFÖRTECKNING

Sidan 20	Stenplatta med vapensköld, initialer och årtal vid ingången till vapenhuset i Holms kyrka
Sidan 28	Klockstapel vid Ödskölt kyrka
Sidan 29	Detalj av predikstolen i Gunnarsnäs kyrka
Sidan 31	von Mentzers sköldmärke i Holms kyrka
Sidan 35	Detalj av altaruppsatsen i Ödskölt kyrka
Sidan 46	Altaruppsatsen i Holms kyrka
Sidan 47	Altaruppsatsen i Ånimskogs kyrka
Sidan 48	Detalj av altaruppsatsen i Ånimskogs kyrka
Sidan 49	Altaruppsatsen i Steneby kyrka
Sidan 51	Altaruppsatsen i Örs kyrka
Sidan 53	Altaruppsatsen i Ärtemarks kyrka
Sidan 55	Altaruppsatsen i Skålleruds kyrka
Sidan 56	Detalj av altaruppsatsen i Skålleruds kyrka
Sidan 57	Altaruppsatsen i Ödskölt Kyrka
Sidan 59	Altaruppsatsen i Laxarby kyrka
Sidan 61	Altaruppsatsen i Gunnarsnäs kyrka

Samtliga fotografier är tagna av mig under senhösten 2011 och våren 2012.

11. BILAGOR

Bilaga 1, altarpopsatser

Holms kyrka

Ånimskogs kyrka

(Nils Falk)

Har tyvärr inte fått med altaruppsatsen sidor, därför extra foto nedan.

Altaruppsatsen i Ånimskogs kyrka, 1729

Altartavlan är en gåva av Erik Månsson Ulfsparre på Henriksholm, vars vapensköld tillsammans med Scoopska vapenskölden bärs upp av de änglar som på ömse sidor av altartavlans ytterkanter står på en korg av akantusblad.

Altaruppsatsen, är i två etager och ger ett ljust och livligt intryck och profilörerna är relativt smäckra. På nedre etaget står mellan dubbla vridna jordbruna kolonner omlindade av vinrankor med uppåtriktade röda bär, Mose och Aron på vardera sidan om en kalvariegrupp. Mose vrider kroppen åt höger medan huvudet lutar åt vänster. Hans högra fot är upplyft och vilar på en mångfacetterad "sten". Även Aron ger ett intryck av rörelse med sina båda armar sträckta framåt, huvudet lutande åt höger och med höger skobeklädda fot ett steg framför den vänstra. I övre etaget visas centralt Kristus som vandrar framåt med korsprydd segerfana. Samtliga gestalter befinner sig i rörelse. Här finns fyra variationer av akantusutsmyckning, bladen som draperar nedre etagets ytterkanter, korgen strax under listverket, G-klaven bredvid de basunblåsande änglarna på listverkets yttre förkroppningar och det enstaka akantusbladet över frukthänget på ömse sidor om övre altartavlan. Frukthängen av olika slag samt änglahuvuden, musselskalen, vindruvklasarna, beslagen och den skickligt skurna genombrutna dekorativa ramen kring kalvariegruppen, en tudelad kornisch med uppskjutande mittdel är ytterligare detaljer som är iögonfallande.

I predikstolen (huggen av Nils Falk) återkommer samma spiralsvridna korintiska kolonner och mellan dessa finns snidade apostlafilgurer.

Steneby kyrka

Nils Falk

Altaruppsatsen i Steneby kyrka, 1733

Altaruppsatsen har två etager och en tudelad kornisch, tre altartavlor och överst en strålande sol. På nedre etaget finns i mitten en kalvariegrupp med Maria och Johannes. Den omgivande skurna genombrutna ramen kring gruppen har den för Nils Falk så typiska mönstret bestående av en ranka med inströdda blommor och ett akantusblad i vardera övre hörnen. Mellan två vridna kolonner på ömse sidor om altartavlan står apostlarna Matteus och Lukas med sina attribut ängel resp. oxe, och vid sidan av dessa två änglar med pinoredskap. Även på denna altaruppsats finns fyra variationer av akantusutsmyckning, bladen som draperar nedre etagets ytterkanter, korgen strax under listverket och G-klaven/volut bredvid de basunblåsande änglarna med blygselknut på listverkets yttre förkroppningar. Övre etaget har vridna också kolonner men här endast en kolonn på vardera sidan om tavlan med segerlammet. På ömse sidor om kolonnerna står ytterligare två änglar med blygselknut på en akantuskorg och ytterst på listverkets förkroppningar apostlarna Markus och Johannes med sina attribut lejonet resp. örnen. Den tudelade kornischen har i mitten en pelikan med ungar inom en rund ram. På altaruppsatsen finns alla detaljer typiska för Nils Falk även om inte antal och placering av dem är identisk med den i Ånimskogs altaruppsats. Musselskalet har bytt plats med vindruvklasen, antalet beslag har utökats från två till tre. Profilörerna ger inte samma intryck av rörelse som de i Ånimskogs altaruppsats, samtliga änglar har dock den ena foten framför den andra. Altartavlan är i mitt tyckte okänsligt restaurerad vad gäller färgsättningen, kanske en anpassning till kyrkans ljusa måleri av tak och väggar med drag av rokoko. Profilörernas ansikten har fått en kraftigt lager av "teatersmink" varför de få anletsdrag som ändå brukar finnas på Nils Falks skulpturer är dolda. Ursprungligen var altaruppsatsen stofferad av Hans George Schüffner.

Örs kyrka

Nils Falk

Altaruppsatsen i Örs kyrka 1730-talet (1733 eller 1737)

Om uppsatsen i Steneby har stofferats i ljusa färger så är uppsatsen i Ör dess raka motsats med mörkt brun-ockra nyanser och inslag av dovt rött och blått i listverket. Här liksom i den föregående Steneby kyrka, är profilörerna de fyra evangelisterna med sina attribut, samtliga med ena foten framför den andra och med blicken riktad in mot tavlans mitt. Korsfästelsescenen består av tre personer, de två Mariorna och Johannes, inget landskap ses i bakgrunden och Adams skalle finns inte/syns inte vid korsets fot, istället är där en av Mariornas fotsulor. Ramen runt kalvarigruppen är genomskuren med ranka och blommor och akantusblad i de övre hörnen. I ögonfallande är molninformationerna i både undre och övre tavlan, molnen har formen av en hängade druvklase och såsom tavlorna är stofferade kan man på avstånd få intrycket att båda tavlorna är hamrade i silverplåt. Två änglar vid sidan om nede etagets profilörer håller pinoredskapen kolonnen och korset medan två änglar bredvid apostlarna Matteus och Lukas och stående på den G-klav formade akantuskorgen håller en palmkvist.

Ärtemarks kyrka

Nils Falk

Altaruppsatsen i Ärtemarks kyrka, 1739

Altaruppsatsen är från 1739 och är året därpå stofferad av Hans Georg Schüffner. Altaruppsatsen är i två etager med tudelad kornisch. På nedre etaget finns mellan två vridna och vinrankedekorerede korintiska kolonner Mose och Aron. Tavlan med kalvariegruppen har Adams skalle vid korsets fot och är omgiven av en genomskuren ram med ranka och blommor och ett akantuslöv i vardera övre hörnen. Båda profilörerna har huvud och blick riktade in mot kalvariegruppen. Moses kropp är vriden motsatt huvudet och hans vänstra ben är upplyft och vilar på en facetterad "sten". Aron har en öppen famn och ett "svängande" rökelsekar i vänster hand. Utanför och på ömse sidor om profilörerna finns änglar med pinoredskap. På övre etaget ses den välsignande Kristus, som med höger hand ger tecknet för Fadern, Sonen och den helige Anden och Kristi två oskiljbara naturer och med vänster hand håller ett kors. På ömse sidor om den välsignande Kristus står bredvid G-klav/volut formad akantusdekoration en basunblåsande ängel. På den tudelade kornischen är placerade symbolerna för tron, kärleken och hoppet. På altaruppsatsen finns fem olika dekorationer där akantusblad ingår, bladen som draperar nedre etagets ytterkanter, en stor korg att stå på för änglarna med pinoredskapen, en mindre korg strax under listverket, G-klaven bredvid de basunblåsande änglarna med blygselknut på listverkets yttre förkroppningar och det enstaka akantusbladet som utsmyckning på övre etaget. Dessutom finns här musselskal, stor vindruvklase, beslag, frukthängen och änglar.

Skålleruds kyrka

Isac Schiulström

Altaruppsatsen i Skålleruds kyrka, 1759

Endast nedre delen av altaruppsatsen är tillskriven Isak Schiulström.

Vem som gjort den äldre (1679) ursprungliga altaruppsättningen med Kristi nedtagande från korset målad på träpannå och med donatoreernas namnchiffer (bruksägare Paul Rokes och hans hustru Marina von Lengerken) är inte känt. På nedre etaget står mellan dubbla släta, icke vridna, kolonner med korintiska kapitäl Moses och Aron på vardera sidan om en kalvariegrupp. Båda profilörerna står stadigt med båda sina skobeklädda fötter mot underlaget. Mose håller med höger hand om lagtavlorna som är lutade mot marken och Aron håller med sin högra hand i rökelsekaret. Ramen kring kalvarigruppen är indragen i övre hörnen och där är placerad "en blomma med akantuskronblad". Maria och Johannes i kalvariegruppen möter betraktarens ögon och har inte blicken eller kropp vänd mot den korsfäste. På predellan syns änglahuvuden och hängen.

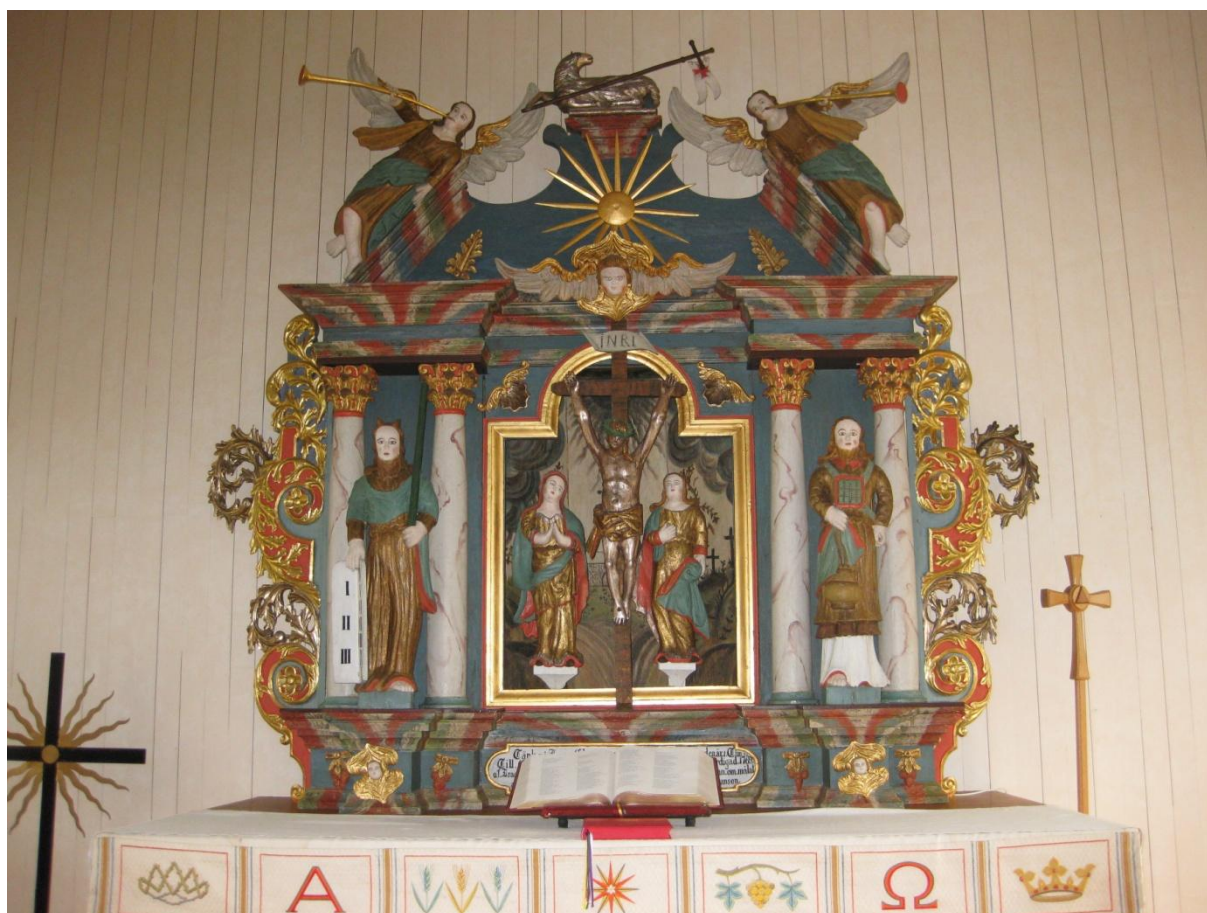

Akantusutsmyckningen längs nedre nedre etagets ytterkanter är bred och volutformad och i sina yttre delar genomskuren. Övre etaget, som Isak Schiulström inte är ansvarig för har mer av broskornamentik längs med sidorna och högst upp.

Ödskölts kyrka

Isac Schiulström

Altaruppsatsen i Ödskölt kyrka, 1769

Altaruppsatsen går i dalablått, guld och rött. I likhet med altaruppsatsen i Laxarby, nedan, har även denna uppsats en etage och ett högt tudelat triangelformat överstycke med stora basunblåsande änglar liggande på överstyckets kanter, lammet, stofferat i silver, med den korsprydda segerfanan i mitten över den strålande solen men utan tecknet för Jahve. I nedre etaget finns kalvariegruppen med Maria och Johannes ståendes på "pedistaler" och med svag antydning till att ha blicken riktad mot den Korsfäste, också han stofferad i silver. Korsets armar och fot sträcker sig utanför altartavlans ram och Adams skalle finns inte med. Ramen är upptill formad till en rundbåge och vid rundbågens nedre del finns på båda sidor "bevingade" musselskal. Tavlans bakgrund visar ett landskap med tre gravkors (kalvariekulle) och en kyrka med spira utformad som den spiran på segerfanan lammet håller. På himlen syns mörka moln och en mörk sol med mörka strålar. På ömse sidor om kalvariegruppen

mellan ett par släta, ljusa, marmorerade kolonner med korintiska kapital⁹² står som profilörer Mose och Aron. Mose stöttar med höger hand lagtavlorna som står på underlaget och håller med vänster hand sin stav. Lagtavlorna är i denna uppsats så vinklade mot varandra att ett foto taget rakt framifrån ger intrycket av att där endast finns en lagtavla. Aron håller i höger hand rökelsekaret. Båda bär skägg som nedtill avslutas med lockar. Moses ena fot är synlig medan båda Arons visar sig under manteln även om en av dem är i oväntad vinkel till kroppen i övrigt. Båda är barfota. Predellan har ett Bibelcitat från Första Timotheosbrevet: "Tänk på Jesum Christum som i från de döda upståndna är" följt av den sedvanliga formuleringen: "Till Guds ära och kyrkans prydnad är dena tafla förfärdigad 1769. af Isac Schulström dåvarande Prost A. Söderberg Kyrkan och taflan ommålat af A Olsson från Arnebön 1880. Nuvarande Prost J. Johanson" (de många punkterna mellan de enskilda orden uteslutna). Akantusornamentiken längs nedre etaget sidor är liksom i Skålleruds och Laxarby kyrka bred och volutformat med insprängda genomskurna akantusslingror. Bladen är i silver och guld, sidostycken i blått och rött. I sakristian finns ytterligare en altartavla, denna köptes 1729 från Ånimskogs kyrka.

---

⁹²"Mose och Aron samt dubbla marmorerade kolonner med förgyllda joniska kapital." (Även solen har sina fläckar!) Bebyggelseregistret [www]. Hämtad 2012-04-10.

Laxarby kyrka.

Isac Schiulström

Altaruppsatsen i Laxarby kyrka, 1769

Altaruppsatsen har ett etage och ett lika högt tudelat överstycke med stora lur/basunblåsande änglar liggande på överstyckets kanter, lammet med den korsprydda segerfanan i mitten över den strålande solen med hebreiska tecknet för Jahve. I nedre etaget ses kalvariegruppen i framkanten av en konkav /halvt cylinderformad bakgrund med målade husfasader, kolonner och gavelfält och ett ljussken som faller ned över Maria och Johannes som med lutande huvuden blickar mot den korsfäste. Ramen kring gruppen bildar upptill en rundbåge med inskränningar som pryds av ett "bevingat" musselskal. På ömse sidor om gruppen, mellan två vridna kolonner, står Mose och Aron. Kolonnerna är svarta med vinrankor och stora vindruvklasar i guld vindlande sig uppåt. Mose stöttar med höger hand de stående stentavlorna och i vänster hand håller han sin stav. Aron har i höger hand rökelsekaret och båda profilörerna står stadigt med båda fötterna bredvid varandra. Predellan pryds av 2 dubbelvingade änglaansikten och med ett bibelcitat från Ebr. 4 vers 16 följt av " Guds namn till ära och kyrka till prydnad, är denna altaretafla gjord och stofferad för kyrkans egna medel. Anno 1769, Pastor et Praepositus Magister Anders Sörström. Akantusornamentiken längs nedre etaget sidor är liksom i Skålleruds kyrka bred och volutformat med insprängda genomskurna akantusslingror . Hela uppsatsen ger ett särdeles innerligt intryck.

Gunnarsnäs kyrka

Isac Schiulström

Altaruppsatsen i Gunnarsnäs kyrka

Altaruppsättningen har två etage (eller ett etage med ett större överstycke) men det är endast den nedre våningen som har Isac Schiulström som upphovsman. Vem som format överstycket med centralt en strålande sol och två askurnor med flammor ståendes på listverket är inte känt.

Nedre tavlan utgörs av en kalvariegrupp där Maria och Johannes är placerade bakom och av mindre storlek än den Korsfäste. Tavlans bakgrund visar en udde omgiven av vatten. Ramen kring kalvariegruppen har utskärningar med en "ros" placerad i vardera hörnet. I överkant bildar ramen kring gruppen en kupol medan i nederkant den Korsfästes fötter vilande på Adams skalle i en rektangulär utvidgning utgör kupolens motsvarighet. Maria och Johannes kommer därmed att stå ett "trappsteg" upp. En ljusstråle från övre vänstra hörnet lyser upp den i övrigt mörka himlen. På ömse sidor om kalvariegruppen finns inte två parallella utan här enbart en kolonn. Denna är inte heller vriden utan rak, ytan ger ett intryck av att vara reverterad med gulddputs och avslutas med en korintisk bladkrans. Listverket pryds i mitten av ett hjärta med omgivande akantusslingror och på förkroppningarna av änglahuvud med två par symmetriskt placerade vingar. Akantusornamentiken följer sidorna av uppsatsen från predellan till listverkets övre kant. Dekorationen är genomskuren, spets eller spettekaksliknande.

Bilaga 2a, analyschema för bestämning av stil

I översta och nedersta raden är de olika kyrkornas namn, somliga förkortade: Holm, Ånimskog, Steneby, Ör, Ärtemark, Skållerud, Ödskölt, Laxarby, Gunnarnäs.

		Holm	Ånims.	Steneb.	Ör	Ärtem.	Skålle.	Ödskölt	Laxar.	Gunna.
1	När	1727	1729	1733	1733	1739	1759.	1769	1769	1774
2	Vem	?	N.F.	N.F.	N.F.	N.F.	I.S.ned.	I.S.	I.S.	I.S.ned.
3	Etager	2	2	3+g	3+ö	2	(2)	1+ö	1+ö	(2)
4	Kornisch	t+k+h	t+k+h	t+k+h	t+k+h	t+k+h	----	ä+l+ä	ä+l+ä	----
5	Kolonn		4	4+2	4+2	4	4	4	4	2
6	Tavlor.	2	2	3	3	2	----	2	2	-----
7	Färgska	Au-bru	d.blå	m. ljus	brun	blåröd	Au	Au-blå?	Au-svar	Au-blå
8	Rör/stel	rör	rör	både	rör	rör	stel	stel	både	stel

Bilder och profilörer

9	Bild 1	ja	ja	ja	Ja+	ja	ja	ja	ja	ja
10	Bgrund	hus	J och h	J och h	moln	svart	blå	k-gård	stad	landska
11	Ram	öppen	öppen	öppen	öppen	öppen	k.pakt	k.pakt	k.pakt	k.pakt
12	Rform	fyrk	fyrk	fyrk	fyrk	fyrk	oreg	oreg	oreg	oreg
13	Bild 2	Kr i G	S. Kr	S lamm	upps	S. Kr	----	"sol"	"sol"	----
14	Ram	k.pakt	k.pakt	öppen	k.pakt	k.pakt	----	saknas	saknas	----
15	Ramf	oval	oval	fyrk	fyrk	oval	----	saknas	saknas	----
16	Bild 3			pelikan	klocka		----			----
17	Profil.	Mo+Ar	Mo+Ar	Mo+Ar	Evang.	Mo+Ar	Mo+Ar	Mo+Ar	Mo+Ar	saknas

Kolonner och Akantus

18	Vri/slå	vridna	vridna	vridna	vridna	vridna	slåta	slåta	vridna	slåta
19	+/-Vinr.	+	+	+	-	+	-	-	"+"	-
20	genomb						+	+	+	+
21	korg	+	+	+	+	+	-	-	-	-
22	enstaka	+	+	+	+	+	-	+?	-	-
23	längs	-	+	+	+	+	-	-	-	-

Symboler

24	mussla	ja	ja	ja	ja	ja	ja	Ja+aka	nej	Ja+aka
25	sol	nej	nej	(Ja)	nej	nej	----	ja	ja	----
26	Frukt st	6	6	6	6	4	0	0	0	4
27	Frukt m									
28	Frukt li	0	0	0			8	4	0	
29	druva	2	2	2	2	2	0	0	0	0
30	skalle	ja	ja	ja	nej			nej	nej	ja
31	Ängh 1	8	6	6	2	6	2	0		0
32	Ängh2	0	0	0	0	0	0	2	2	2
33	Ängh 3	1	1	1	1	1	2	1	1	0
34	Äng+tr	0	0	0	0	0	(0)	2	2	0
35	Änghel	44	2	4	4	4	0			0
36	beslag	2	2	3	2	2	(2)	0	0	0
		Holm	Ånims.	Steneb.	Ör	Ärte.	Skålle.	Ödskölt	Laxar.	Gunna.

Bilaga 2b, förklaring av använda förkortningar i rubrikcellerna

Helhetsintryck (1-8)

1. När- Det årtal när altarpopsatsen troligen (vissa årtal säkrare än andra) är tillverkad.
2. Vem- Bildhuggaren N.F. för Nils Falk och I.S. för Isac Schiulström.
3. Etage- Antal "våningar" uppsatsen består av. För att kallas etage har villkoret satts att "våningen" har en rektangulär form. Om övre delen av uppsatsens bildar en triangel används ö=överstycke även om överstycket skulle vara lika högt som en etage.
4. Kornisch- de symboler som finns på översta listen, t+k+h=de tre symbolerna för tro, kärlek och hopp och ä+l+ä=ängel, lamm, ängel.
5. Kolonn-totala antalet kolonner.
6. Tavlor -Antalet inramade bilder.
7. Färgsk. -Det dominerande färgintrycket. Aubrun = Au (guld) och brun, d blå = dalablå, m.ljus=ljusa färger.
8. Rör/stel -Figureernas relativa rörlig- stelhet.

Bilder och profilörer (9-17)

9. Bild 1-Är nedersta tavlan en kalvariegrupp? Ja+= där finns ytterligare en person.
10. Bakgrund- Motiv bakom kalvariegruppen, hus=byggnader, j och h=jord och himmel, moln=moln, svart och blå=motiv saknas och målad i dessa färger, k-gård=kalvariekullen, stad=stad, och landskap=landskap utan byggnader.
11. Ram- Beskaffenhet av ramen kring Bild 1, öppen=genomskuren ram, k.pakt=inte genomskuren.
12. Rform- Formen på ramen kring Bild 1, fyrk= fyrkantig, oreg= avviker från denna form.
13. Bild 2-Vilket är motivet på tavlan på andra etaget? Kr i G=Kristus i Getsemane, S. Kr=Kristus med korsfanan, S.lamm= lammets med korsfanan, sol=den strålande solen.
14. Ram- Beskaffenhet av ramen kring Bild 2, öppen=genomskuren ram, k.pakt=inte genomskuren.
15. Ramf- Formen på ramen kring Bild 2, oval=oval, fyrk= fyrkantig,
16. Bild 3-Vilket är motivet på tavlan på tredje etaget?
17. Profil-Profilörer, Mo+Ar=Mose och Aron, Evang.=de fyra evangelisterna med sina attribut.

Kolonner och akantus (18-23)

18. Vri/slä- Kolonnernas utseende, Vri=vridna/spiralformade, slä=icke vridna, "
19. +/-Vinr.-Vinrankor kring kolonnerna, +=vinrankor, -=inte vinrankor.
20. Genomb- Genombruten akantusornamentik.
21. Korg-Akantusblad bildande en korg
22. Enstaka-Ett enstaka akantusblad som dekoration
23. Längs-Ytterkanterna på nedre etaget är draperade med akantusblad.

Symboler (24-

24. Mussla-Musselskal, ja=skalen finns, nej=inga skal, Ja+akant="akantusbladbevingat" musselskal.
25. Sol
26. Frukt st, stort frukthänge
27. Frukt m, medelstort frukthänge
28. Frukt li, litet frukthänge
29. Druva-Stor Vindruvsklase med blad. Siffran anger antalet.
30. Skalle- Adams kranium och benknötar vid korsets fot.
31. Äng1, Antalet änglar med ett par vingar
32. Äng2, Antalet änglar med två par vingar
33. Äng3, Antalet änglar med tre par vingar
34. Äng+tr, Antalet änglar med basun/trumpet
35. Äng hel, Antalet änglar i helfigur.
36. Beslag- Antalet beslag på listverket.

Bilaga 3, förekommande Kristna symboler och attribut

Beskrivningarna är hämtade från tre böcker: Frithiof Dahlbys *De Heliga tecknens hemlighet, Om symboler och attribut*, verbum Håkan Ohlssons, 1963, Ferguson, George, *Signs and symbols in christian art*, Oxford University Press, New York 1961 och Dick Helanders *Kristna Symboler*, Svenska kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, 1951. Kerstin Ljungquist, Örtagården, Dals Rostock har varit behjälplig vid bestämning av blommor och knoppar i Nils Falks genomsurna ram.

Askurna, urna

Med flammor symbol för det nya livet som följer efter döden

Adams skalle

Under medeltiden fanns en bibeltolkning enligt vilken det som händer i Nya Testamentet redan var sagt i Gamla Testamentet och Paulus säger i Romarbrevet 5:14 om Adam "han som är en förebild till den som skulle komma" och i Första Korintierbrevet 15:22 "Såsom i Adam alla dö, så skola ock i Kristus alla göras levande. Relationen mellan Kristus och Adam åskådliggörs med att Adams skalle är placerad vid korsets fot.

Akantungornamentik, vinrankan och granatäpplet

Akantungornamentik blev vanlig i kyrkorummet från 1675 och ersatte då den tidigare broskornamentiken. Ett exempel på broskornamentik finns här i övre delen av altarpopsatsen i Skålleruds kyrka.

Aron

Bror till Mose och Mirjam. Moses språkrör och överstepräst. Klädseln med efod, kåpa, bröstsköld, livklädnad, huvudbindel och bälte noggrant beskriven i 2 Mos 28.⁹³ Attribut en grönskande stav, 4 Mos. 17:5. "Då skall ske att den man som jag utväljer, hans stav skall grönska..."

Blommor

Narciss, ros och akleja. Narcissen är ofta avbildad vid bebådelsescener för att visa på seger för gudomlig kärlek, uppoffring och evigt liv över synd, själviskhet och död. Rosen (den vilda) med sina fem kronblad har flera symboliska betydelser som de fem bokstäverna i Marias namn. Den är också en symbol för Kristus: "Det är en ros utsprungen..." och de fem kronbladen kan även stå för Kristi fem sår och symboliserar Marias ärbarmhet, barmhärtighet, mildhet, skönhet och gudomliga glädje. Akleja kan vara symbol för den helige Ande.

Bokstavssymbolik

Jesu monogram, IHC, IHΣ eller IHS De tre första grekiska bokstäverna i namnet JESus, eller de två första och den sista JE(su)S.⁹⁴ I.N.R.I., J(esus) N(azarenus) R(ex) J(udaeorum), Jesus från Nasaret, judarnas konung, inskriptionen på Jesu kors. Kan kompletteras med S.M. S(alvator) M(undi), världens frälsare. Inskriptionen finns på samtliga altartavlor med undantag av den i Holms kyrka där inskriptionen är INRS.

Duvan

Den helige andes symbol, med olivkvist i näbbet att syndafloden upphör (attribut till hoppet).

Druvklase

Vinet från druva symboliserar Kristi blod och död på korset. Ofta har druvklasen formen av ett hjärta.

Evangelister

Fyra väsen förknippas med evangelisterna, med Matteus en bevingad människa, med Markus ett lejon, med Lukas en ox och med Johannes en örn. Oftast finns attribut bakom eller framför respektive evangelist.

Granatäpple

Med sina många frön är granatäpplet symbolen för evigt liv och Jesu uppståndelse. Granatäpplet dör för att släktet skall leva vidare.

Kalken

Den bågare vari vinet förvandlas men även symbol för Jesu grav och lidande "gånge denna kalk ifrån mig" (Matteus 26:39).

Korsen på Golgata

Jesu och det båda rövarens kors.

Lammet

Agnus Dei (lat. Guds lamm). Lammet ofta tillbakablickande kan hålla ett kors eller en korsfana med ena foten. Ofta är höger framfot upplyft, enligt legenden fick Klemens när han bad Gud om vatten se ett lamm med foten upplyft. Han förstod att detta var Jesus Kristus och när han slog på stenen underlammets fot flödade vatten fram.⁹⁵

Mose

Har Lagens två tavlor och strålar som likt horn går ut från hans panna (2 Mos 34:29). "Hornen" har orsakats av en felöversättning som resulterade i *facies cornuta* (ansiktet behornat) istället för som det skulle vara *facies coronata* (ansiktet upplyst).

⁹³ Om bröstskölden "Och du skall förse den med infattade stenar, ordnade på fyra rader: i första raden en karneol, en topas och en smaragd, i andra raden en karbunkel, en safir och en kalcedon; i tredje raden en hyacint, en agat och en ametist; i fjärde raden en krysolit, en onyx och en jaspis. Omgivna med flätverk av guld skall de sitta i sin infattning". Om efoden: på efodkåpan nedre fäll skall finnas bjällror av guld och granatäpplen så att Aron hörs när han går in och ut ur helgedomen.

⁹⁴ De latinska tolkningarna är flera bl. a: Jesus människornas Frälsare, I detta tecken skall du segra.

⁹⁵ Helander, Dick, *Kristna Symboler*, Svenska kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, 1951, s. 25.

Musslan

Musselskalet som symbol kan härledas till en berättelse av Plinius (23-79). Musslan på morgonen simmade på morgonen upp till vattenytan, öppnade sig och tog emot en daggdroppe från himmelen och från denna bildades pärlan. I kristen tolkning har musslan setts som en metafor för själen som öppnar sig för att ta emot Guds ord.⁹⁶

Ytterligare förklaringar till musselskalets förekomst i kyrkodekorationer är enligt Dick Helander att musslans förmåga att öppna och sluta sitt skal påminner om Jesus grav som öppnats på påskdagen och att musslan därför blivit en symbol för uppståndelsen.⁹⁷

En tredje tolkning av musslan som kristen symbol ger Knut Banning i artikeln Bertel Thorvaldsen i Köpenhavns domkirke där den knäböjande dopsängeln håller fram ett gigantiskt musselskal.⁹⁸ Bannings tolkning är att ängeln kommer med en gåva från himlen, dopet och dopvattnet, där barnet skall döpas. Enligt Bannings motsvaras Jungfrufödseln av berättelsen om Gideon i Domarboken 6:36-40 och analogt blir Maria pärlmusslan som omsluter den dyrbaraste av alla pärlor, Jesus, och pärlmusslans skal blir symbolen för befruktning, skapelse och nytt liv.⁹⁹

Passionsverktyg

Pelaren symboliserar den pelare där Jesus var bunden under gisslandet. Andra passionsverktyg (totalt 13 stycken) är bl.a. gissel, hammare, spik, lans och törnekrona.

Pelikanen

Ansågs mata sina ungar med sitt eget blod och är därför symbol för Kristi död och uppståndelse.

Solen

Solen ger sitt ljus utan reservation, utan att begära något i gengäld, alldeles som den gudomliga kärleken. Symbol för Gud Fader.

Änglar och deras attribut

Serafer har 6 (3 par) vingar, "med två betäckte de sina ansikten, med två betäckte de sina fötter, och med två flögo de" Jes 6:2. De är de högsta änglarna och uppvaktar Gud när han sitter på sin tron. Under seraferna i rang finns Keruber. De har 2, 4 eller 6 vingar och förväxlas ofta med serafer. Vingarna är symboler för snabbhet. De vaktar paradisetts portar och förbundsarken och bär Guds tron. Änglarnas attribut kan vara basun, (yttersta domén), krans och palmkvist (segertecken), vandringsstav (budbärare) eller liljestängel (oskulden). Putti, nakna små barnänglar, är tjänare, pekar på, håller fram m.m.

⁹⁶ Grandien, Inga Lena Ångström, "Barockens dopänglar och Thorvaldsens", *Ting och Tanke Ikonografi på liturgiska föremål*, red. Ingall Pegelow, Almqvist & Wiksell International, Stockholm, Sweden, 1998, s.119-136.

⁹⁷ Helander, Dick, *Kristna Symboler*, Svenska kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, 1951, s.122.

⁹⁸ Banning, Knud, "Bertel Thorvaldsen i Köpenhavns domkirke", *ICO*, 1995:4, s. 66-72

⁹⁹ Under medeltiden var uppfattningen att vad som står att läsa i Det Nya Testamentet var förutsagt i Det Gamla Testamentet, så ock Jungfrufödseln som motsvaras av berättelsen om när Gideon bad om ett tecken från Gud på att hans skulle segra mot midjaniterna, amalekiterna och österlänningarna. Tecknet han bad om var att morgonens dagg enbart skulle komma på den avklippta ull som han lade på marken medan marken i övrigt skulle förbli torr. Nästa dag hade så skett och Gideon kunde ur ullens pressa så mycket dagg att en hel skål blev full med vatten. Slutsatsen som drogs var att liksom vatten från himmelen föll enbart på ull, föll den Helige Andes kraft enbart på Maria.